

Sociological Analysis of the Effects of Five-Year Development Programs on the Family Institution: Emphasizing its Harms

ARTICLE INFO

Article Type

Research Article

Authors

Reza Khodabakhsh¹

Mehrdad Navabakhsh^{2*}

Alireza Kaldi³

Parvin Savadian⁴

How to cite this article

Reza Khodabakhsh, Mehrdad Navabakhsh, Alireza Kaldi, Parvin Savadian, Sociological Analysis of the Effects of Five-Year Development Programs on the Family Institution: Emphasizing its Harms, Islamic Life Style. 2023; 7 (2) :238-255.

1. PhD student, Department of Sociology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Full Professor, Department of Social Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

3. Full Professor, Department of Social Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

4. Assistant Professor, Department of Social Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

* Correspondence:

Address:

Phone:

Email: navabakhsh@srbiau.ac.ir

Article History

Received: 2023/04/21

Accepted: 2023/06/26

ABSTRACT

Purpose: considering that we are on the verge of drafting the 7th development plan, it is important to examine and analyze past plans in the face of family issues and evaluate the adopted approach, in order to improve the process of drafting the 7th plan as expertly as possible, therefore, in the present study, Sociological analysis of the effects of five-year development plans on the family institution; It was discussed with emphasis on its damages.

Materials and Methods: The current study method is qualitative and qualitative content analysis is used in it. The statistical population of this study consisted of official and library documents and experts. The method of selection was based on purposeful sampling and based on theoretical saturation, 11 documents related to the research topic were examined and 15 people were interviewed. The tools for collecting information are checklists and interviews. In this study, the criteria of reliability, validity, transferability and verifiability were used to evaluate the obtained results. Finally, data analysis was done using a priori coding method.

Findings: By analyzing the 1st to 6th development programs, 5 main themes of family support, childbearing, support for women heads of the household, reforming the decision-making structure of women and families, and support for vulnerable groups were identified. In terms of content, development programs have many flaws in relation to the institution of the family, and by evaluating the most important indicators of development programs, it was found that divorce is on the rise, having children and, in parallel, marriage is on the decline.

Conclusion: This result shows that the development programs on the family institution not only did not have a significant positive effect, but also negatively affected the family institution.

Keywords: Development, Family, Family Changes, Development Programs, Divorce, Marriage, Reduction of Childbearing

تحلیل جامعه‌شناختی تأثیرات برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بر نهاد خانواده: با تأکید بر آسیب‌های آن

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۰۵

* نویسنده مسئول: navabakhsh@srbiau.ac.ir

مقدمه

اجرای برنامه‌های توسعه از هر نوعی و از سوی هر کارگزاری که به اجرا گذاشته می‌شود، بر زندگی اجتماعی هدف، آثار متفاوت اجتماعی و فرهنگی خواهد داشت (۱ و ۲). از طرفی ثابت شده است مداخله‌گری‌های توسعه در تغییرات اجتماعی نقش قابل توجهی دارند (۳) بر این اساس برای تحقق پایداری به ویژه در ابعاد اجتماعی ضروری است اثرات اجتماعی این مداخله‌گرها بر نهادهای اجتماعی به‌طور خاص خانواده ارزیابی شود (۴). چرا که تغییراتی که در جامعه رخ می‌دهد یک فرآیند مستمر است (۵)، از طرفی تغییرات نهاد خانواده متأثر از عوامل مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی است (۶). و با بررسی و مطالعه پیامدهای اجتماعی برنامه‌های مداخله‌ای می‌توان پی برد که یک برنامه مداخله‌ای چه اثراتی بر افراد، خانوارها و نهادهای مرتبط برجا گذاشته است، آیا می‌توان این اثرات را به مداخله‌گری برنامه‌ها نسبت داد و در عین پیامدهای ناخواسته‌ی برنامه‌ها رصد و راهکارهای برای مدیریت بهتر آن‌ها ارائه کرد (۷)

خانواده یکی از موضوعات مهم در فرایند سیاست‌گذاری اجتماعی و فرهنگی است، در عین حال یک حوزه استراتژیک و راهبردی در نظام گفتمانی جمهوری اسلامی است که به واسطه فرابخشی بودن و تأثیرپذیری آن از مسائل مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مطالعه آن حائز اهمیت است (۸). از طرفی نقش خانواده‌ها در پیشرفت و تأمین سلامت جامعه در تمامی ابعاد آن انکارناپذیر است. اگر خانواده‌های استوار و سالم اساس یک جامعه را تشکیل دهند آن جامعه به سمت کامیابی و موفقیت حرکت می‌نماید و چنانچه بنیان‌های خانواده متزلزل باشد، بدون شک اثر منفی خود را بر جامعه خواهد گذاشت. جمهوری اسلامی ایران به عنوان نظامی برآمده از احکام اسلامی، حمایت از خانواده و ارکان آن به صورت ویژه مورد توجه خود قرار داده است. در جمهوری اسلامی ایران از آنجا که قوانین برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی چارچوب‌های قانون‌گذاری‌های پنج‌ساله آینده کشور را مشخص نیز می‌نماید می‌تواند نقش بسیار ویژه‌ای را در موضوع حمایت از خانواده ایفا نماید (۹). چرا که خانواده به‌عنوان نماینده و ذینفع توسعه، نقش حساس و مهمی در شکل‌دهی به جامعه ایفاء می‌کند. چرا که خانواده واحد اصلی، اولیه، هماهنگ‌کننده و تعدیل‌کننده زاد و ولد و توزیع مجدد اهداف، در زمینه اجتماعی بزرگتر تولید و مبادله است و این واحد نسبت به تغییرات سریع اقتصادی در محیطی که در آن زندگی می‌کند، آسیب‌پذیر و تغییرپذیر است (۱۰). از این‌رو امروزه حوزه خانواده به یکی از موضوعات مهم در فرایند سیاست‌گذاری اجتماعی و فرهنگی کشورهای مختلف تبدیل شده است. ایران نیز از این قاعده مستثنی نیست کما اینکه در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بخشی از احکام برنامه‌ها به‌طور ویژه با محوریت نهاد خانواده طرح شده است و در این راستا جهت موفقیت مداخله‌گرهای مربوطه اقدامات و برنامه‌های خاص و معینی تدوین، تنظیم و اجرا شده است (۸)

رضا خدابخش^۱

دانشجوی دکتری، گروه جامعه‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مهرداد نوابخش^{۲*}

استاد تمام، گروه علوم اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

علیرضا کلدی^۳

استاد تمام، گروه علوم اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

پروین سوادیان^۴

استادیار، گروه علوم اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

هدف: با توجه به اینکه در آستانه تدوین برنامه هفتم توسعه هستیم، بررسی و آسیب‌شناسی برنامه‌های گذشته در مواجهه با مسائل خانواده و ارزیابی رویکرد اتخاذ شده، به‌منظور اصلاح فرایند تدوین هرچه کارشناسی‌تر برنامه هفتم حائز اهمیت است از این‌رو در مطالعه حاضر به تحلیل جامعه‌شناختی تأثیرات برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بر نهاد خانواده؛ با تأکید بر آسیب‌های آن پرداخته شد.

مواد و روش‌ها: روش مطالعه حاضر کیفی و در آن از تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. جامعه آماری این مطالعه را اسناد رسمی و کتابخانه‌ای و صاحب‌نظران تشکیل می‌دادند. نحوه انتخاب مبتنی بر روش‌نمونه‌گیری هدفمند بود و بر مبنای اشباع نظری ۱۱ سند مرتبط با موضوع پژوهش بررسی و با ۱۵ نفر مصاحبه شد. ابزار گردآوری اطلاعات چک لیست و مصاحبه بود است. در این مطالعه برای ارزیابی نتایج به‌دست آمده از معیارهای قابلیت اطمینان، اعتبار، قابلیت انتقال و تأییدپذیری استفاده شد. سرانجام تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش کدگذاری پیشینی (قیاسی) استفاده شد.

یافته‌ها: با تحلیل برنامه‌های اول تا ششم توسعه ۵ مضمون اصلی حمایت از خانواده، فرزندآوری، حمایت از زنان سرپرست خانوار، اصلاح ساختار تصمیم‌ساز زنان و خانواده و حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر شناسایی شد. برنامه‌های توسعه از نظر محتوایی در ارتباط با نهاد خانواده ایرادات متعددی دارد و با ارزیابی مهم‌ترین شاخص‌های برنامه‌های توسعه مشخص شد طلاق روند افزایشی، فرزندآوری و به موازات آن ازدواج روند کاهشی داشته است. **نتیجه‌گیری:** این نتیجه نشان از این دارد که برنامه‌های توسعه بر نهاد خانواده نه تنها اثر مثبت قابل توجهی نداشته‌اند بلکه به‌طور منفی بر نهاد خانواده مؤثر بوده‌اند.

واژگان کلیدی: توسعه، خانواده، تغییرات خانوادگی، برنامه‌های توسعه، طلاق، ازدواج، کاهش فرزندآوری.

نرخ رشد جمعیت و نرخ باروری متاثر شده‌اند. موسی‌زاده و همکاران (۹) تحقیقی را تحت عنوان «جایگاه خانواده در قوانین برنامه توسعه اقتصادی اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران» انجام دادند. مطالعه نامبرده در پاسخ به دو پرسش انجام شده است نخست آنکه مفهوم خانواده با توجه اسلامی بودن جمهوری اسلامی ایران چیست؟ همچنین با توجه به اهمیت خانواده در تعاملات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، خانواده در قوانین برنامه توسعه کشور از چه جایگاهی برخوردار می‌باشد؟ این مطالعه نشان داد گرچه موضوع خانواده و ارکان آن مورد توجه قانون گذار بوده است اما اقدامات صورت گرفته به دلیل نداشتن درک صحیح از موضوع خانواده و حمایت از آن و همچنین عدم نظارت صحیح و موثر نتوانسته آنگونه که شایسته نظام اسلامی است خانواده را مورد حمایت قرار دهد. علاوه بر این، مانگون (۲) تحقیقی را تحت عنوان «خانواده‌ها در تغییرات اجتماعی- فرهنگی: از ساختار تا رابطه» انجام داد. تجزیه و تحلیل داده‌های مطالعه مذکور حاکی از این بود که دگرگونی‌های سریع اجتماعی بر نحوه زندگی و خانواده تأثیر گذار است و زمینه‌ساز تغییر در آن می‌شود به شرط آنکه به خانواده به عنوان یک نهاد اجتماعی در حال تغییر نگاه کنیم. سیرگار (۵) تحقیقی را با عنوان «رابطه بین تعارض و تغییر اجتماعی از منظر خبرگان: مروری بر ادبیات» انجام داد. این مطالعه نشان داد تعارض و تغییرات اجتماعی زوجی هستند که بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. تعارض ناگزیر باعث تغییر اجتماعی می‌شود. تغییرات اجتماعی نیز ناگزیر به درگیری منجر می‌شود. این شرایط می‌تواند در اندازه‌های بزرگ یا کوچک ظاهر شود. هر جامعه‌ای که در این کره خاکی در زندگی خود وجود داشته باشد، مطمئناً چیزی را تجربه خواهد کرد که به آن تغییرات می‌گویند. وجود این تغییرات در صورتی مشخص خواهد شد که با بررسی جامعه در یک زمان خاص و سپس با وضعیت جامعه در گذشته مقایسه کنیم. تغییراتی که در جامعه رخ می‌دهد یک فرآیند مستمر است. بالایار و مازور^{۱۱} (۱۳) تحقیقی را با عنوان «فراتر از درآمد خانوار: نقش کشاورزی تجاری در تعدیل موانع اجتماعی- فرهنگی برای زنان در مناطق روستایی نپال» انجام دادند. این مطالعه نشان داد رویه‌های فرهنگی- اجتماعی که نقش‌های درآمدزای زنان را محدود می‌کنند، می‌توانند از طریق سرمایه‌گذاری در طرح‌های گروهی زنان، تقویت ارتباطات و برنامه‌ریزی معیشتی زن و شوهر، و افزایش قدردانی اعضای جامعه از نقش زنان در کمک به درآمد خانوار و امنیت غذایی، تغییر یابد. الابی و اولاندی (۶) تحقیقی را با عنوان «پیچیدگی‌ها، پویایی و تغییرات در ساختار خانواده معاصر نیجریه» انجام دادند. این مطالعه نشان داد خانواده، مانند سایر نهادهای اجتماعی در جامعه، دستخوش تغییراتی شده است که ساختار، شکل و پویایی آن را در طول سالیان متمادی تحت تأثیر قرار گرفته است. این تغییرات در میان چیزهای دیگر تحت تأثیر عوامل مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی رخ داده است. به این ترتیب، ساختار خانواده معاصر نیجریه شاهد دگرگونی‌هایی مانند افزایش تک فرزندی، جدایی، طلاق، و رویه برجسته روابط همجنس‌گرا بوده است. این تغییرات نه تنها ساختارها و تشکیلات خانواده را تحت تأثیر قرار داده است، بلکه پیامدهای همراهی بر الگوهای روابط در ازدواج، روابط

از آنجائی که موفقیت مداخله‌گرهای توسعه به دلیل ماهیت پیچیده و چندبعدی و واکنش‌های مردمی در برابر تأثیرات آن‌ها، مستلزم توجه لازم به زمینه‌های اجتماعی آن اقدامات است. لازم است مشخص شود این برنامه‌ها تا چه حد به بهبود مناسبات و کارکرد نهاد خانواده منجر شده است. در عین حال بررسی شود این برنامه‌ها چه اندازه به تحولات نهاد خانواده و کاهش آسیب‌های پیش‌روی آن توجه کرده است و در نهایت مشخص گردد این مداخله‌گرا چه آسیب‌های را متوجه نهاد خانواده کرده است. تا از این طریق نه تنها میانی و ریشه‌های کارکردهای ناسامان مورد مطالعه قرار گیرد بلکه برای حل آسیب‌ها و افزایش اثربخشی مداخله‌گرهای مربوطه بتوان راه‌حل ارائه داد. شایان ذکر است این آسیب‌ها برحسب نحوه مواجه سیاست‌گذار، رویکردی که او در قبال توسعه دارد، میزان تأکیدی که او بر کیفیت و کمیت سیاست‌های خودش دارد، تحرک‌های اجتماعی و طبقاتی مختلف، فرآیند مدرنیزه‌شدن و دیگر عوامل که می‌تواند زیاد و در عین حال پراکنده باشد نمودهای مختلفی پیدا می‌کنند و همین مسئله منجر به شکل‌گیری تناقضات متعدد در مسیر اقدام‌ها ذیل این حوزه شده است. در صورتیکه این آسیب‌ها شناسایی و اصلاح نشود تدوین، تهیه و اجرای برنامه هفتم توسعه یک اشتباه استراتژیک پرهزینه برای کشور خواهد بود که نه تنها جامعه و در ذیل آن خانواده را به سمت توسعه سوق نمی‌دهد بلکه موجبات فروپاشی آن را فراهم می‌کند. لذا با تعیین شکاف تحقیقاتی سؤالاتی که مطرح می‌گردد این هست که:

۱- برنامه‌های پنج‌ساله توسعه چه تأثیراتی بر نهاد خانواده داشته است؟

۲- آسیب‌های که به موجب این برنامه‌ها پدید آمده‌اند کدامند؟

پیشینه پژوهش

مهرعلی تبار فیروزجایی و گرائی‌نژاد (۱۱) تحقیقی را با عنوان «فرا تحلیل مطالعات هفتاد سال برنامه‌ریزی توسعه، به منظور کاربست در تنظیم نظام‌نامه تدوین برنامه هفتم توسعه» انجام دادند. این مطالعه نشان داد مضامین اصلی هفتاد سال برنامه‌ریزی توسعه کشور در دسته‌های اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی، محیطی- آمایشی، نهادی- ساختاری و نظام‌ریزی دسته‌بندی می‌شود و در نظر داشتن آن‌ها برای تدوین برنامه‌های هفتم مهم است. قاسمی (۱۲) تحقیقی را تحت عنوان «بازخوانی رابطه کاهش نرخ فرزندآوری با افزایش نرخ طلاق در ایران» انجام داد. این مطالعه نشان داد کاهش سریع و بی نظیر شاخصه‌های نرخ رشد جمعیت و نرخ باروری در ایران اسلامی پیامدهای گسترده‌ای در پی داشته است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به پیامدهای پیچیده و شبکه‌ای اجتماعی اشاره کرد و اصلی‌ترین مصادیق پیامدها و آسیب‌های اجتماعی برآمده از کاهش نرخ رشد جمعیت، سقوط نرخ فرزندآوری و رواج الگوی بی فرزندی و تک فرزندی در جامعه ایران می‌توان به کاهش بعد خانوار، دگرگونی ساختاری نهاد خانواده و روابط خانوادگی اشاره نمود که منجر به تضعیف و گسست روابط عاطفی بین اعضای خانواده و به ویژه همسران شده است. به‌طور کلی افزایش محسوس نرخ طلاق در سال‌های آغازین زندگی که معمولاً بصورت توافقی انجام می‌شود و فراتر از آن تشدید گسترده پدیده طلاق عاطفی، متغیری است که به شدت از دگرگونی الگوی فرزندآوری، کاهش

اثربخشی صورت می‌پذیرد (۱۶). به اعتقاد آواردو^{□□} (۲۰۰۰) هدف از آسیب‌شناسی ایجاد چارچوبی است که با ایجاد انگیزه، بتوان تلاش‌ها در جهت برقراری سلامت سازمان را افزایش داد (۱۷) شایان ذکر است در آسیب‌شناسی مطالعه و شناخت ریشه بی‌نظمی‌ها صورت می‌گیرد و مبانی و ریشه‌های کارکردهای نابسامان مورد مطالعه قرار می‌گیرد. به‌طور خلاصه رسالت آسیب‌شناسی در دو مرحله صورت می‌گیرد:

- ۱) شناسایی و ریشه‌یابی بی‌نظمی‌ها و علل ناکارکردی پدیده محور نظر انجام گرفته
 - ۲) شیوه‌های پیشگیری مطرح می‌شود.
- در حقیقت برای حل دائمی یک مسئله یا مشکل، شناسایی و ریشه‌یابی علل آن ضروری است، زیرا با شناسایی نقص و علل اصلی احتمال وقوع مجدد آن در آینده کاهش یافته و یا می‌تواند به‌طور کلی از بین برود. همچنین می‌تواند منجر به شناسایی رویکردهای اصلی حل مسئله و نیز نیازهای فعلی و آینده برای بهبود سازمان و سیستم شود (۱۷)

خانواده: در جوامع انسانی، خانواده یا فامیل (به فرانسوی: *famille*) به گروهی از افراد گفته می‌شود که با یکدیگر از طریق هم‌خونی، تمایل سببی، یا مکان زندگی مشترک وابستگی دارند. خانواده در بیشتر جوامع، نهاد اصلی جامعه‌پذیری کودکان است. سازمان ملل متحد (۱۹۹۴) نیز در آمار جمعیتی خود، خانواده را چنین تعریف می‌کند: «خانواده یا خانوار به گروه دو یا چند نفره‌ای گفته می‌شود که باهم زندگی می‌کنند، درآمد مشترک برای غذا و دیگر ضروریات زندگی دارند و از طریق خون، فرزندخواندگی یا ازدواج، با هم نسبت دارند. در یک خانواده ممکن است یک یا چند خانواده زندگی کنند، تمام خانوارها، هم خانواده نیستند.» انسان شناسان به‌طور کلی نهاد خانواده را این‌طور طبقه‌بندی می‌کنند: مادرتباری (مادر و فرزندان او)، زناشویی (زن و شوهر، و فرزندان؛ که خانواده هسته‌ای نیز خوانده می‌شود)، و خانواده گسترده[□] یا هم‌خونی که در آن پدر و مادر و فرزندان با دیگران مثلاً خویشاوندان در مکان مشترکی زندگی می‌کنند. همچنین در برخی جوامع مفاهیم دیگری از خانواده وجود دارد که روابط سنتی خانواده را کنار گذاشته‌اند. خانواده به عنوان یک واحد اجتماعی جامعه‌پذیری، در جامعه‌شناسی خانواده مورد بررسی قرار می‌گیرد. تبارشناسی رشته‌ای است که دودمان‌های خانوادگی را در تاریخ مطالعه می‌کند. همچنین اقتصاد خانواده در علم اقتصاد بررسی می‌شود. اهداف خانواده و اقتضای تأسیس آن ایجاب می‌کند که بانیان آن یعنی زن و شوهر، در تحکیم و پایداری این بنا، نهایت سعی خود را بکنند و با همان انگیزه که بر تشکیل آن اقدام کردند، بر دوام آن اصرار ورزند تا وحدت و بویایی این نهاد تا پایان حفظ شود. در خانواده نقش‌های مختلفی وجود دارد که هر کدام با توجه به ویژگی‌شان توسط یک یا چند نفر از اعضای خانواده انجام می‌شوند. به عنوان مثال وظیفه امرار معاش خانواده بر عهده پدر خانواده می‌باشد. یکی از وظایف بسیار مهم در خانواده تربیت فرزند است که به عهده پدر و مادر می‌باشد؛ ولی به خاطر ارتباط بیشتر مادر با فرزند تأثیر بیشتر از طرف مادر بر فرزند صورت می‌پذیرد (۱۸)

صمیمی و اجتماعی شدن فرزندان نیز به همراه داشته است. تورس، والجویهانگو و اوکانا^{□□} (۱۴) تحقیقی را با عنوان «ارزیابی کمی کارکردهای خانواده و تغییرات در بافت پست مدرن» انجام دادند. این مطالعه نشان داد جامعه در حال گذار بین مدرنیته و پست مدرنیته است. در این زمینه خانواده به عنوان یک سیستم کاملاً پویا در نظر گرفته می‌شود که در طول زمان تغییر می‌کند. بنابراین، ساختار خانواده در حرکت دائمی است و کارکردهای خانواده نیز مستلزم تغییر است. گاهی اوقات کارکردهای خانواده تغییر می‌کند، اما ساختارها تغییر نمی‌کنند، بنابراین ممکن است تعارضات درون خانواده ظاهر شود. علاوه بر این نتایج تحقیق مذکور نشان که ادراک اختلال عملکرد در سطح فردی با ادراک خانواده تفاوتی ندارد. خانواده‌ها معمولاً تعارض و تغییرات ضمنی در کارکردهای خانواده را انکار می‌کنند زیرا نمی‌دانند چگونه با این تغییرات کنار بیایند.

مروور تحقیقات گذشته نشان می‌دهد خانواده یک نهاد اجتماعی و یک سیستم کاملاً پویا است که در طول زمان تغییر می‌کند. همچنین مشخص شد که مداخله‌گرهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بر نهاد خانواده اثرگذار است. با این حال پژوهشی که به تحلیل جامعه‌شناسی تأثیرات برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بر نهاد خانواده پرداخته باشد و در آن چالش‌ها و آسیب‌های آن را واکاوی کرده باشد انجام نشده است. براین اساس مطالعه حاضر درصدد است تأثیرات برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بر نهاد خانواده: با تأکید بر آسیب‌های آن تحلیل جامعه‌شناختی کند.

مبانی نظری

توسعه: توسعه به معنی وسعت‌بخشی و رشد تدریجی است و به مفهوم قدرتمندی، پیشرفت و بزرگ شدن و بازسازی مستمر جامعه براساس بصیرت‌های تازه اشاره دارد. توسعه در سال‌های اولیه پس از جنگ جهانی دوم مترادف با رشد و به معنای اقتصادی به کار می‌رفت اما این تعریف گسترش یافت و با لحاظ مشخصاتی نظیر کاهش فقر و نابرابری به معنای بهبود زندگی در نظر گرفته شد اما توسعه، فرآیندی همه‌جانبه است و منحصر به مسائل اقتصادی نمی‌شود، چرا که توسعه اقتصادی بدون وجود ساختار سیاسی و اجتماعی توسعه‌یافته منجر به برگشت به وضعیت قبل می‌شود (۱۵)

دادلی سیرز^{□□□} توسعه را جریانی چندبعدی می‌داند که تجدید سازمان و سمت‌گیری متفاوت کل نظام اقتصادی و اجتماعی را به همراه دارد. به عقیده وی، توسعه علاوه بر بهبود میزان تولید و درآمد، شامل دگرگونی اساسی در ساختارهای نهادی، اجتماعی، اداری و وجه نظرهای مردم است. مایل تودارو نیز معتقد است که توسعه جریانی چندبعدی است که مستلزم تغییرات اساسی در ساخت اجتماعی، طرز تلقی عامه مردم و نهادهای ملی و نیز تسریع رشد اقتصادی، کاهش نابرابری و ریشه‌کن کردن فقط مطلق است (۱۱)

آسیب‌شناسی: آسیب‌شناسی مفهومی است که از علوم زیستی اخذ شده ولی در سایر علوم، نظیر جامعه‌شناسی، اقتصاد و برنامه‌ریزی نیز استفاده می‌شود. در عین حال آسیب‌شناسی فرآیندی برای کاربست روش‌ها و مدل‌های مفهومی علوم رفتاری است که برای سنجش وضعیت فعلی و ارائه راه‌حل‌هایی برای حل مسائل و با هدف افزایش

رویدادهای جمع‌آوری داده‌ها ایجاد می‌کنند. ممیزی پرس و جو و مثلث‌بندی رایج‌ترین روش‌های ایجاد قابلیت اطمینان هستند (۲۰ و ۲۱ و ۲۲)؛ که در این تحقیق به آن‌ها استناد شد.

اعتبار: روایی درونی در تحقیقات کمی تأیید می‌کند که داده‌های جمع‌آوری شده با سؤال تحقیق مطابقت دارد. به عبارت دیگر، اگر سوال تحقیق در مورد انگیزه باشد، داده‌های جمع‌آوری شده باید در مورد انگیزه باشد. اعتبار مفهومی موازی برای مطالعات کیفی است.

اعتبار به این معنی است که یافته‌های مطالعه با توجه به داده‌ای ارائه شده قابل باور است (۲۲). اعتبار با استفاده از راهبردهایی مانند تعامل طولانی مدت، مشاهده مداوم، گفتگوی هم‌تا، تجزیه و تحلیل موارد منفی، ذهنیت پیش‌رونده، بررسی اعضا، مثلث‌سازی و انعکاس ایجاد می‌شود. در صورتی که یک مطالعه کیفی انجام می‌شود، نیازی به استفاده از همه استراتژی‌های مربوط به اعتبار نیست. در عوض، باید بهترین استراتژی یا استراتژی را برای مطالعه انتخاب شود (۲۰ و ۲۱ و ۲۲). بر این اساس در این پژوهش برای بررسی اعتبار نتایج از راهبردهای تعامل طولانی مدت و مشاهده مداوم استفاده شد.

قابلیت انتقال: قابلیت انتقال به مفهوم کمی اعتبار خارجی مربوط می‌شود. روایی خارجی معیاری از میزان قابل تعمیم یافته‌های مطالعه براساس یک نمونه به جامعه مورد علاقه مطالعه را ارائه می‌دهد. اگرچه هدف تحقیق کیفی تعمیم از یک نمونه به یک جامعه نیست، یک مطالعه کیفی باید معنایی فراتر از نمونه فوری مطالعه داشته باشد. تعیین قابلیت کاربرد یافته‌های یک مطالعه کیفی در موقعیت‌های دیگر عمدتاً بر عهده شخص در موقعیت دیگر است. مسئولیت محقق با توجه به قابلیت انتقال، ارائه توصیف کافی از محیط و مفروضات مطالعه است تا خواننده بتواند از یافته‌های مطالعه آگاهانه استفاده کند (۲۳). شایان ذکر است قابلیت انتقال با استفاده از توصیف‌های عمیق و حداکثر تنوع پشتیبانی می‌شود (۲۲).

و در این پژوهش نیز از این سیاست بهره گرفته شد. تاییدپذیری: هدف تحقیق کمی، عینی بودن، استخراج محقق از مطالعه تا حد امکان به گونه‌ای است که یافته‌های تحقیق از هرگونه سوگیری محقق جدا شود. تحقیق کیفی ذهنیت محقق را می‌پذیرد، اما روش‌های آن باید مبتنی بر رویه‌ها، تحلیل‌ها و نتیجه‌گیری‌های قابل تأیید باشد. به عبارت دیگر، تأییدپذیری مستلزم آن است که سایر محققان آگاه در هنگام بررسی داده‌های کیفی یکسان به نتایج یکسانی برسند (۲۰ و ۲۱). گوبا و لینکلن (۲۱) ممیزی تأییدپذیری را به عنوان ابزار اصلی برای ایجاد تأییدپذیری پیشنهاد کردند. به این منظور از یک فرد خبره و مطلع با تحلیل محتوای کیفی جهت کدگذاری مجدد استفاده شد. در این مطالعه جهت تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش کدگذاری پیشینی (قیاسی) که یکی از روش‌های چندگانه کدگذاری به‌شمار می‌رود و در آن موضوعات از پیش تعیین شده آشنا برای محقق از مرور ادبیات یا از دانش کار میدانی یا از دانش جامعه تعریف می‌شود استفاده شد.

یافته‌ها

جدول شماره یک، برنامه‌های پنج‌ساله توسعه در مسیر سند چشم‌انداز افق ۱۴۰۴ را نشان می‌دهد. در این مسیر طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰ شش برنامه توسعه اجرا شده است و اولین برنامه با شروع

صرف‌نظر از ساختار خانواده، معمولاً هر خانواده از سه نسل تشکیل می‌شود که در کنار هم زندگی می‌کنند؛ نسل اول پدر بزرگ و مادر بزرگ‌ها، نسل دوم پدر و مادر، و نسل نسوم فرزندان را تشکیل می‌دهد. هر کدام از این نسل‌ها وظایفی را بر عهده دارند. خانواده با ازدواج یک مرد و زن تشکیل می‌شود که دارای اهدافی است ولی هدف اصلی آن در جوامع اسلامی بقای نسل و به دنیا آوردن فرزندان است (۱۸)

نظریه‌های جامعه‌شناسی توسعه (توسعه اجتماعی): نظریه‌های مطرح در جامعه‌شناسی توسعه به دو دسته کلی تقسیم می‌شود: (۱) نظریه‌های که بدون اینکه در بدو شکل‌گیری حوزه مطالعات اجتماعی، نظریه تلقی‌گردند در علم جامعه‌شناسی به عنوان نظریه‌های اصلی و محوری مطرح بوده ولی طی زمان از طرف اصحاب توسعه مورد قبول واقع شده و به عنوان رویکرد و نظریه توسعه‌ای هم نامیده شده‌اند. بعضی از این نظریات عبارتند از نظریه نوسازی، نظریه مارکسی، نظریه سیستمی، نظریه نهادی و نظریه نظام جهانی. این نظریه‌ها ابتدا در غرب مطرح شد و سپس به منظور بررسی روند تغییرات جهان سوم، به کشورهای جهان سوم راه یافته و مدافعان و منتقدان جدی پیدا کرده است. (۲) نظریاتی که بیشتر به حوزه جامعه‌شناسی توسعه اختصاص دارد. اصلی‌ترین این نظریه‌ها عبارتند از: نظریه وابستگی، نظریه وابستگی جدید، نظریه اقتضایی و سازمانی. در نظریه وابستگی کلاسیک، می‌توان از افرادی چون انگلس و فرانک و در زمینه نظریه‌های وابستگی جدید می‌توان از ایونز در میان جامعه‌شناسان و گاندی در هند، مائو در چین، آئنده در شیلی و غیره نام برد (۱۹)

روش

روش مطالعه حاضر کیفی و در آن از تحلیل محتوای کیفی با هدف واکاوی مفاهیم، اصطلاحات و ارتباطات بین این مفاهیم در استنباط و آشکار کردن الگوهای نهان در اسناد مکتوب مرتبط با موضوع خانواده در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه که مبتنی بر مفروضات تفسیرگرایی است استفاده شده است. جامعه آماری این مطالعه را اسناد رسمی و کتابخانه‌ای به ویژه برنامه‌های پنج‌ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ایران که از تاریخ ۱۳۶۸ لغایت ۱۴۰۰ در قالب شش برنامه تدوین شده است، سند چشم‌انداز بیست‌ساله و وبگاه‌های رسمی مراکز اصلی و مرتبط با موضوع پژوهش و صاحب‌نظران تشکیل می‌دادند. روش نمونه‌گیری هدفمند بود و بر مبنای اشباع‌نظری ۱۱ سند مرتبط با موضوع پژوهش بررسی و با ۱۵ صاحب‌نظر مصاحبه شد. برای استخراج و جمع‌آوری اطلاعات موردنیاز در بخش کتابخانه‌ای از چک لیست «فیش‌برداری» استفاده شد. در این پژوهش متغیرها و مؤلفه‌های مندرج در اسناد مربوطه به‌عنوان واحد تحلیل انتخاب شدند. همچنین برای کسب اطلاعات از صاحب‌نظران از مصاحبه نیمه‌ساختاری یافته شده است. در این مطالعه برای ارزیابی نتایج به‌دست آمده از معیارهای قابلیت اطمینان، اعتبار، قابلیت انتقال و تأییدپذیری استفاده شد در ادامه اقداماتی که برای تحقق آن‌ها انجام شده است تشریح می‌شود.

قابلیت اطمینان: قابلیت اطمینان در تحقیقات کیفی شبیه پایایی در تحقیقات کمی است. قابلیت اطمینان به این معنی است که ابزارهای مورد استفاده برای جمع‌آوری داده‌ها نتایج ثابتی را در بین

دولت پنجم و آخرین برنامه با شروع دولت دوازدهم به اتمام رسیده است.

جدول ۱- برنامه‌های پنج‌ساله توسعه به تفکیک دولت

برنامه	برنامه اول توسعه	برنامه دوم توسعه	برنامه سوم توسعه	برنامه چهارم توسعه	برنامه پنجم توسعه	برنامه ششم توسعه
سال اجرا	۱۳۶۸-۱۳۷۲	۱۳۷۴-۱۳۷۸	۱۳۷۹-۱۳۸۳	۱۳۸۴-۱۳۸۸	۱۳۹۰-۱۳۹۴	۱۳۹۶-۱۴۰۰
دولت مجری	دولت پنجم	دولت ششم-هفتم	دولت هشتم	دولت نهم	دولت دهم-یازدهم	دولت دوازدهم و سیزدهم
رئیس دولت	هاشمی	هاشمی-خاتمی	خاتمی	احمدی‌نژاد	احمدی‌نژاد-روحانی	روحانی-رئیس
دوره سند چشم‌انداز	-	-	ابلاغ سند چشم‌انداز	شروع چشم‌انداز	اجرای برنامه توسعه در انطباق با سند	اجرای برنامه توسعه در انطباق با سند

تأکید بر خودکفایی محصولات استراتژیک کشاورزی و مهار تورم، تلاش در جهت تأمین عدالت اجتماعی و تأمین حداقل نیازهای اساسی مردم» را می‌توان از جمله اهداف کلی این برنامه دانست. در ادامه بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه موصوف احصاء می‌شود تا بتوان رویکرد حاکم بر برنامه‌های توسعه در حوزه مربوطه را تحلیل کرد:

برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۶۸-۱۳۷۲): بعد از پیروزی انقلاب اسلامی به دلیل وقوع جنگ تحمیلی، به مدت حدود یک دهه، برنامه‌ای با موضوعیت توسعه تدوین نشد. پس از گذشت ۱۱ سال از پیروزی انقلاب اسلامی اولین برنامه توسعه اقتصادی اجتماعی و فرهنگی در سال ۱۳۶۸ تدوین و اجرا شد. «بازسازی و تجهیز بنیه دفاعی، بازسازی و نوسازی ظرفیت‌های تولیدی و زیربنایی خسارت‌دیده در جنگ، ایجاد رشد اقتصادی در جهت افزایش تولید سرانه، اشتغال و کاهش وابستگی اقتصادی با

جدول ۲- بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه اول توسعه

برنامه‌های توسعه	بندهای مرتبط با حوزه خانواده
برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۶۸-۱۳۷۲)	- حفظ قداست خانواده (بند «ب» زیر مجموعه بخش خط‌مشی‌ها ۳-۴) - مراقبت از خانواده زندانیان (بند «۱۲-۹») - تنظیم خانواده و کاهش باروری (بند «۱-۱» زیر مجموعه خطوط کلی سیاست تحدید موالید کشور): * افزایش ضریب پوشش تحصیلی دختران جهت تأثیر بر کاهش موالید * اعتلای موقعیت زنان از طریق آموزش و افزایش مشارکت اقتصادی اجتماعی جهت کاهش موالید * کاهش مرگ و میر مادران و کودکان * لغو مشوق‌های رشد جمعیت

مفهوم قداست خانواده چه بوده و چه اهدافی را ذیل آن دنبال می‌کند و چه اقدام‌هایی باید ذیل این مضمون کلی و قابل تفسیر پیگیری شود مشخص نیست. به عبارت دیگر اینکه آیا قانون‌گذار از کاربرد این عبارت، تشویق به ازدواج را مدنظر داشته یا جلوگیری از فروپاشی نهاد خانواده و یا روابط بین اعضا آن و این اقدامات باید با چه سازوکارهایی باید انجام شود، روشن نیست. براین اساس به‌طور کلی در برنامه اول توسعه (۱۳۶۸-۱۳۷۲) رویکرد قانون‌گذار در موضوع حمایت از خانواده، بسیار کلی، مبهم و بدون اشاره به سازوکار تحقق آن و از منظر شکلی در قالب خط‌مشی و سیاست است. به‌نظر می‌رسد در این برنامه سیاست‌گذاری در حوزه حمایت از خانواده علی‌رغم توجه به آن مبهم بوده و تمرکز سیاست‌گذاران بیشتر بر روی موضوع تحدید موالید قرار گرفته است. در خصوص موضوع «تحدید موالید» نیز باید گفت برخلاف مفهوم قبلی که بیشتر یک هدف بود تا برنامه‌ریزی جهت پنج سال آینده کشور، در

مطابق جدول فوق و با توجه به احکام استخراج شده می‌توان گفت که موضوع حمایت از خانواده در این برنامه در حاشیه قرار گرفته و تنها موضوع جمعیت و کاهش فرزندآوری در این حوزه محور توجه بوده است. در این برنامه ۷ بند، به حوزه خانواده پرداخته است و با بررسی این احکام دو موضوع مهم و کلی در حوزه خانواده قابل ملاحظه است: «حمایت از نهاد خانواده» و «تحدید موالید». در خصوص موضوع «حمایت از خانواده» در برنامه اول باید گفت که رویکرد حاکم در این حوزه قداست خانواده بوده که به علت کلی و مبهم بودن آنچه مدنظر سیاست‌گذار بوده است، نمی‌توان اظهارنظر چندانی در این خصوص نمود. در توضیح این مسئله باید گفت که این موضوع در کنار عبارات دیگری چون پرورش روحیه احترام به قانون، نظم‌پذیری، تعاون و کارگروهی و غیره ذکر شده و در نتیجه رویکرد و راهبرد مشخصی جهت تحقیق این مسئله در این برنامه به چشم نمی‌خورد. همچنین اینکه مراد قانون‌گذار از

کلان کیفی این برنامه تلاش در جهت تحقق عدالت اجتماعی، رشد فضائل براساس اخلاق اسلامی، هدایت جوانان و نوجوانان، افزایش بهره‌وری، تربیت نیروی انسانی، رشد و توسعه پایدار اقتصادی با محوریت بخش کشاورزی، تقویت و ترجیح ارزش‌های انقلاب اسلامی در عرصه منابع مالی و امکانات دولتی و غیره مورد توجه قرار گرفته است. در بخش اهداف کمی برنامه نیز تولید، سرمایه‌گذاری، مصرف، بودجه عمومی دولت، پول و اعتبار، بازرگانی خارجی، جمعیت و اشتغال مورد توجه قرار گرفته است.

این مضمون علاوه بر مشخص بودن متولی مستقیم موضوع (وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی) اهداف کمی نیز جهت نیل به آن تعیین شده به نحوی که کاهش باروری عمومی زنان تا حد ۴ نوزاد و نرخ رشد طبیعی ۲/۳ درصد در سال ۱۳۹۰ مهم‌ترین هدف بلندمدت سیاست تحدید موالید کشور قرار گرفته است.

برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۸-۱۳۷۴): این برنامه از نظر ساختار و ماهیت تفاوت چندانی با برنامه اول توسعه ندارد. در این برنامه، رشد اقتصادی ۵/۱ پیش‌بینی شده بود که در عمل به ۳/۲ درصد رسید (صیفوری و تقوی، ۱۳۹۷). در اهداف

جدول ۳- بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه دوم توسعه

برنامه‌های توسعه	بندهای مرتبط با حوزه خانواده
برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۴-۱۳۷۸)	- پرداخت مستقیم کمک معاش ماهانه به اقشار کم درآمد از جمله خانواده‌ها، زنان و کودکان بی‌سرپرست، خانواده‌هایی که سرپرست آن‌ها از کار افتاده و سربان متاهلی که امکان تأمین معاش خود را ندارند و همچنین خانواده‌های نیازمند زندانیان (تبصره «۱۲»)
	- حفظ قداست خانواده (بند «۱۰» جزء «۲» ذیل خط‌مشی اساسی)
	- ترغیب نسبت به ازدواج با تسهیل شرایط، تعدیل توقعات، کاهش تشریفات و آگاهی نسبت به روش‌ها و معیارهای شرعی در انتخاب همسر و حقوق خانواده (بند «۱۴» جزء «۲» ذیل خط‌مشی اساسی)
	- توجه لازم به نیروهای متعهد و فداکار در زمینه‌های آموزشی فنی، اشتغال و تأمین ابزار کار، زمین، مسکن و امکانات لازم برای تشکیل خانواده (بند «۱۶» جزء «۳» ذیل خط‌مشی اساسی)
	- افزایش سطح آگاهی‌های عمومی افراد جامعه در زمینه مسائل مربوط به جمعیت (بند «۵-۱»)
	* تأکید بر آموزش آگاهی بنوان در مقاطع سنی بالقوه باروری
	* گسترش سطح آگاهی عمومی افراد جامعه در زمینه زبان‌ها و مشکلات ناشی از رشد بی‌رویه جمعیت
	* آموزش مسائل جمعیت در قالب مواد درسی در سطوح متوسطه و دانشگاهی
	- تنظیم خانواده و رشد جمعیت (بند «۵-۲»):
	* تأمین گسترده و سایل پیشگیری از بارداری و توسعه روش‌ها
	* تقویب خدمات پیشگیری از بارداری در بیمارستان‌ها و مراکز بهداشتی
	* لغو مشوق‌های خانواده‌های پرجمعیت
	* انجام پژوهش در حوزه تنظیم خانواده و تحدید موالید، رشد جمعیت و رفع مشکلات دسترسی به وسایل پیشگیری
- تعمیم، گسترش و بهبود نظام تأمین اجتماعی به وسیله تأمین منابع از محل بودجه عمومی به‌منظور پرداخت مستمری به اقشار نیازمند، زنان و کودکان بی‌سرپرست	
- ارائه تسهیلات بانگی و وام مناسب و قرض‌الحسنه جهت فراهم نمودن زمینه ازدواج جوانان (بند و تبصره «۶۰»)	
- ارائه تسهیلات لازم برای دوره سربازی جوانان متأهل و پربار کردن دوره سربازی (بند «ز» تبصره «۶۰»)	
- اولویت دادن به جوانان متأهل در امر استخدامی و کاریابی (بند «ح» تبصره «۶۰»)	
- ایجاد تسهیلات لازم در جهت تأمین مسکن ارزان برای جوانان متأهل (بند «ی» تبصره «۶۰»)	
- ایجاد تسهیلات لازم در جهت تأمین مسکن ارزان برای جوانان متأهل (بند «ی» تبصره «۶۰»)	

توسعه، از عبارت حفظ قداست نهاد خانواده به‌صورت کلی در بخش خط‌مشی اساسی برنامه استفاده شده با این حال در سایر برندها به ویژه تبصره «۶۰» ذیل رویکرد «ترغیب به ازدواج» دولت مشخصاً به موضوع ازدواج و ارائه تسهیلات ویژه برای متاهلین اقدام کرده که قابل توجه است. براین اساس، اگر چه همچنان هدف سیاست‌گذار از عبارت قداست خانواده روشن نبوده و مبهم است، اما با اتخاذ رویکرد ترغیب به ازدواج از منظر اقتصادی، فرهنگی و حقوقی به این مسئله و اختصاص بندهای مرتبط با این موضوع می‌توان گفت که رویکرد سیاست‌گذاری در برنامه دوم ذیل موضوع خانواده شفاف‌تر شده است. موضوع دیگری مورد توجه در این برنامه،

مطابق نتایج جدول شماره سه، در این برنامه بندهای مرتبط با حوزه خانواده افزایش پیدا کرده است به نحوی که ۱۲ بند به این حوزه اختصاص یافته است. بررسی بندهای ذکر شده در این برنامه نشان می‌دهد ۳ موضوع اصلی در این برنامه در حوزه خانواده قابل پیگیری است: «حمایت از خانواده با رویکرد ترغیب ازدواج»، «تحدید موالید با رویکرد دسترسی بیشتر به وسایل پیشگیری از بارداری»، «حمایت از خانواده‌های نیازمند و زنان و کودکان بی‌سرپرست». در خصوص موضوع «حمایت از خانواده» که به نوعی می‌توان آن را پررنگ‌ترین موضوع در این برنامه دانست به نحوی که ۷ بند آن به آن اختصاص یافته است، باید گفت اگرچه همانند برنامه اول

حمایت از خانواده‌های نیازمند، زنان و کودکان بی‌سرپرست است که برای اولین بار ذیل برنامه توسعه توسعه مورد توجه قرار گرفته است. بهبود نظام تأمین اجتماعی در جهت پرداخت مستمری و پرداخت کمک معاش ماهیانه نیز از جمله راهبردهای دولت جهت پرداختن به این مسئله است. شایان ذکر است تحدید موالید نیز مجدداً در برنامه دوم توسعه مورد توجه قرار گرفته با این تفاوت که در این برنامه بر دسترسی بر وسایل پیشگیری از بارداری و آگاهی جامعه از این مسئله و لغو مشوق‌های جمعیتی تأکید شده است. با توجه به مطابق فوق می‌توان گفت توجه به موضوع تشکیل خانواده و ترغیب به ازدواج از طریق حمایت از متأهلان در برنامه دوم در مقایسه با برنامه اول بسیار پررنگ‌تر دیده شده است.

برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۹-۱۳۸۳): در این برنامه نیز همانند برنامه‌های پیشین رشد اقتصادی به‌عنوان هدف اصلی برنامه مطرح شده و افزایش بهره‌وری و ساماندهی بازارهای مالی از پیش‌شرط‌های اساسی تحقق رشد اقتصادی به‌شمار آمده است؛ به‌نحوی که چارچوب کلان برنامه بر سه متغیر متمرکز است: رشد

اقتصادی، کاهش تورم و کاهش نرخ بیکاری. مهم‌ترین راه تحقق اهداف برنامه «اصلاح ساختاری اداری و مدیریت، ساماندهی شرکت‌های دولتی، خصوصی‌سازی، تنظیم انحصارات و رقابتی کردن فعالیت‌های اقتصادی، تنظیم نظام تأمین اجتماعی و توزیع هدفمند یارانه‌ها و بازنگری در مدیریت اقتصاد کلان» معرفی شد. با این حال با توجه به اینکه برنامه سوم توسعه در دولت اصلاحات تدوین شد، رهنمودهایی چون ارتقاء فرهنگ مشارکت عمومی با تأکید بر اصل حقوق شروندی و مسئولیت اجتماعیه نهادینه کردن آزادی‌ها، گسترش مشارکت مردم و اعمال نظارت عمومی بر امور مختلف کشور از طریق گسترش نهادهای مدنی در قالب احزاب، گروه‌ها، تشکیلات صنفی و تخصصی و غیره وارد برنامه شد. بدین معنا برنامه سوم توسعه در وضعیتی از جامعه ایران تدوین شدن که به‌دنبال تحرک‌های اجتماعی و طبقاتی، مطالبات جدیدی به‌وجود آمده بود و ایده مشارکت مردم در اداره امور جامعه از سوی سیاست‌گذاران و دولت‌مردان مطرح می‌شد.

جدول ۴- بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه سوم توسعه

برنامه‌های توسعه	بندهای مرتبط با حوزه خانواده
برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۹-۱۳۸۳)	- مشروط کردن اعطای معافیت مالیاتی مسکن به تشکیل خانواده و تأهل (۱۳۹)
	- معافیت پرداخت هزینه عوارض و مالیات برای خانواده‌های تحت پوشش کمیته امداد و سازمان بهزیستی (بند «۵» ماده «۱۴۰»)
	- تکلیف مرکز مشارکت زنان در جهت زمینه‌سازی برای ایفای نقش مناسب زنان در توسعه کشور و تقویت نهاد خانواده از طریق (ماده «۱۵۸»)
	- ارائه طرح‌های لازم با اولویت قائل شدن برای زنان خودسرپرست و بی‌سرپرست مناطق توسعه یافته و گروه‌های محروم جامعه
	- تقویت انجمن‌های حمایت از خانواده زندانیان نیازمند (۱۹۰)
	- اعطای تسهیلات بانکی قرض‌الحسنه با اولویت بیکاران ساکن در روستا و زنان بیکار سرپرست خانواده (۵۶)

مطابق جدول شماره چهار، مرور بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه سوم توسعه نشان می‌دهد در این برنامه ۶ بند به حوزه خانواده مرتبط است که به لحاظ کمیت نسبت به برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کاهش داشته است. همچنین در این برنامه حمایت از خانواده با رویکرد ترغیب به ازدواج و حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر قابل ملاحظه است. به‌طور خاص در این برنامه تنها یک ماده به موضوع حمایت از خانواده پرداخته است. در ماده (۱۳۹) این قانون، قانون‌گذار با مشروط کردن پرداخت معافیت مالیاتی مسکن به تشکیل خانواده و تأهل، رویکرد ترغیب به ازدواج را در این حوزه دنبال کرده است. براین اساس قانون‌گذار بدون توجه به لزوم رفع موانع پیش‌روی ازدواج، اقدام به امتیازبخشی به تأهل در موضوع مهم و پرچالشی چون مسکن (خدمت رفاهی) کرده است. علاوه بر این اگرچه ذیل ماده (۱۵۸) به‌طور کلی به بحث تقویت نهاد خانواده اشاره شده اما در بندهای ذیل این ماده صرفاً تقویت جایگاه زن مدنظر قرار گرفته و اقدام مشخصی در راستای موضوع تحکیم خانواده پیشنهاد نشده است. بدین ترتیب می‌توان گفت سیاست خانواده در این برنامه در مقایسه با دو برنامه گذشته به ویژه برنامه دوم کم‌رنگ‌تر دنبال شده است. شایان ذکر

است موضوع حمایت از زنان سرپرست خانوار در این برنامه مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته است. نکته قابل تأمل دیگر آنکه در این برنامه برخلاف برنامه‌های گذشته اشاره‌ای به موضوع تحدید موالید نشده است.

برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۸۴-۱۳۸۸): برنامه چهارم توسعه اولین برنامه‌ای است که پس از تصویب سند چشم‌انداز بیست‌ساله به تصویب رشد محورهای این برنامه بسترسازی برای رشد سریع اقتصادی، تعامل فعال با اقتصاد جهانی، رقابت‌پذیری اقتصادی، توسعه مبتنی بر دانایی، حفظ محیط زیست، آمایش سرزمین و توازن منطقه‌ای، ارتقاء سلامت و بهبود کیفیت زندگی، ارتقای امنیت انسانی و عدالت اجتماعی، توسعه فرهنگی و غیره بود (حیدری، زنجانی و ساروخانی، ۱۳۹۴). ارتقای سلامت و بهبود کیفیت زندگی نیز از طریق برابری فرصت‌ها و امکانات دستیابی به آموزش، اشتغال، تعادل بین مناطق و استان‌ها، توزیع عادلانه درآمد، افزایش تأمین نیازهای اساسی مردم، حفظ و ارتقای سلامت افراد جامعه، عادلانه ساختن ضریب دسترسی به خدمات سلامت برحسب جنسیت، اقوام، گروه‌های اجتماعی و مناطق جغرافیایی و پایدارسازی فرایند تأمین منابع و مشارکت عادلانه

تأکید شده که به معنای ضرورت توجه به سیاست زن و خانواده و همچنین نسبت این دو با یکدیگر است.

مردم در تأمین سلامت مدنظر است. در سیاست‌های کلی این برنامه ابلاغی مقام معظم رهبری در تاریخ ۱۳۸۲/۹/۲۰ برای اولین بار موضوع زنان و خانواده را در قالب بند «۱۴»، «تقویت نهاد خانواده و جایگاه زن در آن و در صحنه‌های اجتماعی و استیافی حقوق شرعی و قانونی بانوان در همه عرصه‌ها و توجه ویژه به نقش سازنده آنان»

جدول ۵- بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه چهارم توسعه

بندهای مرتبط با حوزه خانواده	برنامه‌های توسعه
- دادن یارانه کارمزد- تسهیلات مسکن به سازندگان (بخش‌های خصوصی، تعاونی و عمومی) واحدهای مسکونی ارزان قیمت و استیجاری در چارچوب ضوابط و استانداردهای مصوب در شهرهای کوچک و متوسط و کلیه روستاهای کشور برای گروه‌های کم‌درآمد، کارگران، کارمندان و زنان سرپرست خانوار (جزء «۳» بند «۲» ماده «۳۰»). - تهیه و تدوین طرح جامعه توانمندسازی زنان خودسرپرست و سرپرست خانواز با همکاری سایر سازمان‌ها و نهادهای ذی‌ربط و تشکیل‌های غیردولتی (بند «ی» ماده «۹۷») -افزایش مستمری خانواده‌های نیازمند بی‌سرپرست و زنان سرپرست خانواده تحت پوشش دستگاه‌های حمایتی بر مبنای چهل درصد (۴۰٪) حداقل حقوق و دستمزد (بند «ل» ماده «۹۷») - تنظیم و ارائه لوایح، مربوط به تحکیم نهاد خانواده جهت تصویب در مراجع ذی‌صلاح. - ارتقاء مشارکت نهادهای غیردولتی و مؤسسات خیریه، در برنامه‌های فقرزدایی و شناسایی کودکان یتیم و خانواده‌های	برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۸۴-۱۳۸۸)
زیرخط فقر (بند «ه» ماده «۹۵») - حمایت از خانواده زندانیان و معدودین از طریق سازمان‌ها و نهادهای خیریه مردمی و غیردولتی و انجمن‌های حمایت از زندانیان (بند «ب» ماده «۱۳۲») - ارتقاء سطح بهداشت روان، گسترش خدمات مددکاری اجتماعی، تقویت بنیان خانواده و توانمندسازی افراد و گروه‌های در معرض آسیب (بند «الف» ماده «۹۷») - ساماندهی تبلیغات رسانه‌ای، بهبود محتوای کتب درسی، استقرار محیط و ساختارهای قانونی در جهت حفظ و ارتقای هویت اسلامی- ایرانی، تقویت نهاد خانواده براساس تعالیم میراث معنوی جامعه ایرانی (بند «ل» ماده «۱۰۶») - حمایت از خانواده زندانیان و معدومین از طریق سازمان‌ها و نهادهای خیریه مردمی و غیردولتی (بند «ب» ماده «۱۳۲») - معافیت خانواده‌های تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) و سازمان بهزیستی از پرداخت هزینه عوارض و مالیات و هرگونه هزینه دیگر (جزء «۵» ماده «۱۳۳») - تکلیف دولت به تدوین برنامه ساماندهی امور جوانان حاوی برنامه‌های اجرایی لازم مشتمل بر ... رفع دغدغه‌های شغلی، ازدواج، مسکن و آسیب‌های اجتماعی آنان (ماده «۱۱۲»)	برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۸۴-۱۳۸۸)

که ذیل این موضوع مورد توجه قرار گرفته است. با این حال همانطور که ملاحظه می‌شود در این قانون «تقویت نهاد خانواده» بسیار کلی و بدون شاره به رویکرد خاص و اینکه چه چیزی دقیقاً مدنظر سیاست‌گذار بوده به کار رفته است. شایان ذکر است این برنامه در دولت اصلاحات تدوین شده، اما اجرای آن بر عهده دولت نهم قرار گرفت و تفاوت رویکرد و گفتار بین دولت هشتم و نهم در حوزه زنان و خانواده که حتی خود را در تغییر نام نهاد مرتبط با این حوزه در دولت یعنی از مرکز امور مشارکت زنان به مرکز اول زنان و خانواده نیز نشان داد در عمل منجر شد بسیاری از مواد و احکامی که در این برنامه مورد اشاره قرار گرفته بود به علت تفاوت رویکردها اجرایی نشود.

برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۴-۱۳۹۰): برخلاف برنامه‌های پیشین که مبانی نظری و مستندات تفصیلی مفصل دارند مستندات نظری برنامه پنجم توسعه ارائه نشده است هرچند که در جریان تدوین این برنامه اعلام شد این برنامه در چارچو الگوی توسعه اسلامی ایرانی پیشرفت تنظیم می‌گردد.

مطابق جدول شماره پنج، مرور بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه چهارم توسعه نشان می‌دهد در این برنامه ۱۱ بند به حوزه خانواده مرتبط است که به لحاظ کمیت نسبت به برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی افزایش داشته است. شایان ذکر است برنامه چهارم توسعه با توجه به پارادایم توسعه انسانی و توسعه پایدار تدوین شده است و از نظر مضمونی حمایت از نهاد خانواده و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر دور مضمون مهم هستند که اگرچه در برنامه‌های گذشته نیز تکرار شده‌اند اما کمیت پرداختن به هر مضمون و همچنین رویکرد مواجهه سیاست‌گذار با مسئله دستخوش تغییر شده است. در نهایت اینکه موضوع حمایت از نهاد خانواده که در سایر برنامه‌های توسعه نیز به آن پرداخته شده، در این برنامه هم به شکل کلی و بدون اشاره به اقدام مشخصی در قالب تقویت نهاد خانواده مورد اشاره قرار گرفته است. تنظیم و ارائه لوایح در حوزه تحکیم خانواده و استقرار محیط و ساختار حقوقی در جهت حفظ و ارتقای هویت اسلامی ایرانی و تقویت نهاد خانواده براساس تعالیم میراث معنوی جامعه ایرانی از جمله مواردی است

جدول ۶- بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه پنجم توسعه

برنامه‌های توسعه	بندهای مرتبط با حوزه خانواده
برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۰-۱۳۹۴)	ایجاد بخش سرمایه اجتماعی جوانان و خانواده ذیل فصل سوم- اجتماعی - توانمندسازی افراد و گروه‌های نیازمند به ویژه زنان سرپرست خانواده و معلولان نیازمند با تأکید بر برنامه‌های اجتماع‌محور و خانواده‌محور از طریق (ماده «۳۹») * طراحی نظام سطح‌بندی خدمات حمایتی و توانمندسازی متناسب با شرایط بومی، منطقه‌ای و گروه‌های هدف * اجرای برنامه‌های توانمندسازی حداقل سالانه ده درصد (۱۰٪) خانوارهای تحت پوشش دستگاه‌های حمایتی به استثنای سالمندان و معلولین ذهنی، توانمندشده و خروج آنان از پوشش‌های حمایتی مستقیم - تأمین حق سرانه بیمه اجتماعی زنان سرپرست خانوار نیازمند، افراد بی‌سرپرست و معلولین نیازمند در طول سال‌های اجرای برنامه - معافیت افراد تحت پوشش سازمان‌ها و نهادهای حمایتی از پرداخت هزینه‌های صدور پروانه ساختمانی، عوارض شهرداری و هزینه‌های انشعاب آب، فاضلاب، برق و گاز * پشتیبانی از ده‌های مقاومت بسیج جامعه زنان به‌ویژه در فعالیت‌های مربوط به توسعه فرهنگ عفاف و حجاب و تحکیم بنیاد خانواده (بند «ط» ماده (۱۹۶)) * رفع مشکلات معیشتی خانواده‌های زندانیان بی‌بضاعت با همکاری کمیته امداد امام خمینی (ره) سازمان بهزیستی و سایر نهادهای ذی‌ربط (جز «۳»، بند «ن» ماده «۲۱۱») * تدوین و تصویب «برنامه جامعه توسعه امور زنان و خانواده» مشتمل بر محورهای تحکیم بنیان خانواده، بازنگری قوانین و مقررات مربوطه، پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی، توسعه و ساماندهی امور اقتصادی- معیشتی با اولویت ساماندهی مشاغل خانگی برای زنان سرپرست خانوار و زنان بدسرپرست، تأمین اجتماع‌عایف اوقات فراغت، پژوهش، گسترش فرهنگ عفاف و حجاب، ارتقای سلامت، توسعه توانایی‌های سازمان‌های مردم‌نهاد، ارتقای توانمندی‌های زنان مدیر و نخبه، توسعه تعاملات بین‌المللی، تعمیق باورهای دینی و اصلاح ساختاری اداری تشکیلاتی زنان و خانواده (ماده «۲۳۰») * ساماندهی و اعتباربخشی مراکز مشاوره متناسب با فرهنگ اسلامی- ایران و با تأکید بر تسهیل ازدواج جوانان و تحکیم بنیان خانواده از طریق نیاز به اخذ مجوز (ماده «۴۳»)

حمایت از زنان سرپرست خانوار نیز که از برنامه دوم به‌صورت مستمر در برنامه‌ها تکرار شده هرچند با رویکرد متفاوت، در این برنامه نیز مورد توجه قرار گرفته است. یکی از نکات قابل تأمل در برنامه پنجم توسعه قرار دادن موضوعات مختلف در کنار یکدیگر است به نحوی که تشخیص موضوع و محتوای اصلی آن به آسان میسر نیست. به نحوی که می‌توان چنین نتیجه گرفت که برخلاف اختصاص یک بخش به موضوع خانواده در این برنامه و ایجاد این انتظار که در این برنامه شاهد تحول گفتمانی و برنامه‌های در حوزه خانواده باشد، قدم روبه جلویی برداشته است. برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۰-۱۳۹۶): بررسی فرایند تدوین برنامه ششم توسعه به‌عنوان آخرین برنامه مصوب نشان می‌دهد این برنامه مسیر متفاوت و قابل تأملی را جهت تدوین و تصویب طی کرده است. در فرایند تدوین برنامه ششم توسعه قوه مجریه با هدف کاهش حجم لایحه و پرهیز از تکرار مواد، برخی از احکام را با این استدلال که ماهیت دائمی دارند و در برنامه‌های توسعه تکرار می‌شوند از لایحه تفکیک نموده و در قلب لایحه‌ای مجزا تحت عنوان «لایحه تنظیم برخی از احکام برنامه‌های توسعه کشور» ارائه کرد. این لایحه در نهایت با عنوان «قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور» در بهمن‌ماه ۱۳۹۵ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. از سوی دیگر دولت لایحه برنامه ششم توسعه را تحت عنوان لایحه احکام مورد نیاز اجرای

مطابق جدول شماره شش، مرور بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه پنجم توسعه نشان می‌دهد در این برنامه نیز همانند برنامه چهارم توسعه ۱۱ بند به حوزه خانواده مرتبط است که به لحاظ کمیت نسبت به برنامه چهارم نه کاهش و نه افزایش داشته است. در این برنامه برای اولین بار یک بخش مجزا به موضوع خانواده اختصاص داده شده است. بخش سرمایه اجتماعی، جوانان و خانواده. ذیل فصل اجتماعی نشان از توجه قانون‌گذار به اهمیت حوزه خانواده در پیشبرد اهداف توسعه دارد. به ویژه که این مفهوم در کنار مفهوم سرمایه اجتماعی به‌کار رفته است. در این برنامه موضوع حمایت از خانواده در سه بند مورد توجه قرار گرفته است: آنچه از بررسی این بندها به‌دست می‌آید این نکته است که رویکرد قانون‌گذار ذیل این موضوع بیشتر سمت و سوی فرهنگی- اجتماعی با هدف حفظ ازدواج داشته است، این موضوع علاوه بر فصلی که حوزه زنان و خانواده در ذیل آن قرار گرفته به‌واسطه تأکید بر تقویت نهاد خانواده از طریق ساماندهی مراکز مشاوره صورت گرفته و منعکس‌کننده رویکرد اجتماعی‌تر در این حوزه است. به بیان دیگر برخلاف سایر برنامه‌ها که در آن‌ها موضوع تحکیم خانواده بیشتر با نگاه اقتصادی دنبال شده بود در این برنامه بر نقش مراکز مشاوره بر تسهیل ازدواج جوانان و تحکیم خانواده و ضرورت ساماندهی آن‌ها تأکید شده و تمرکز بر مسائل فرهنگی- اجتماعی ازدواج و خانواده قرار گرفته است. علاوه بر این موضوع

- ساماندهی کودکان کار به نحوی که جمعیت کودکان کار حداقل بیست و پنج درصد (۲۵٪) کاهش یابد (ماده «۸۰»)

- تکلیف دولت به اختصاص یک پنجم از منابع درآمدی ماده (۹۴) و پنجم از منابع درآمدی ماده (۷۳) این قانون برای ازدواج و اشتغال جوانان به‌عنوان سهم وزارت ورزش و جوانان

- سازماندهی و تقویت جایگاه سازمانی امور زنان و خانواده در دستگاه و اعمال رویکرد عدالت جنسیتی بر مبنای اصول اسلامی در سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها و ارزیابی آثار و تصمیمات براساس شاخص‌های ابلاغی ستاد ملی زن و خانواده شورای عالی انقلاب فرهنگی (ماده «۱۰۱»)

- تقویت و تحکیم جامعه‌ای خانواده‌محور و تحکیم و تعالی خانواده و کارکردهای اصلی آن با رعایت شاخص‌های الگو و سبک زندگی اسلامی- ایرانی از طریق (ماده «۱۰۲»)

* کنترل و کاهش میانگین سن ازدواج به میزان ده درصد (۱۰٪) نسبت به سال پایه

* حمایت، پشتیبانی و ارتقاء معیشت خانواده از طریق توسعه مشاغل خانگی، بنگاه‌های زود بازده اقتصادی و تعاونی‌های تولیدی روستایی و خانواده‌محور

* مقابله فعال و هوشمند با جنگ نرم در عرصه خانواده و منع نشر برنامه‌های مخل ارزش‌ها و برنامه‌سازی، آموزش، پژوهش و تبلیغ

* زمینه‌سازی جهت افزایش نرخ باروری (TFR) به حداقل ۲/۵ فرزند به ازای هر زن در سن باروری

* پشتیبانی و حمایت از ترویج ازدواج موفق، پایدار و آسان، فرزندآوری و تربیت فرزند صالح، ارزش‌دانستن ازدواج و فرزندآوری

* آموزش و مشاوره مستمر و مسئولانه نوجوانان و جوانان با اولویت خانواده‌ها قبل، حین و دست‌کم پنج‌سال پس از ازدواج با برخورداری خدمات مشاوره و روان‌شناسی از تسهیلات و مزایای بیمه‌های پایه و تکمیلی

* ارائه تسهیلات و امکانات ساخت و اجاره مسکن با اولویت‌های زوج‌های دارای فرزند

* تمهیدات لازم از قبیل ارائه تسهیلات جهت افزایش سلامت ازدواج و درمان ناباروری

* تمهیدات لازم جهت بهره‌مندی از قضاوت و وکلای مجرب با اولویت وکلای متأهل، با

برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۵-۱۳۹۹) را با ۳۱ ماده در تاریخ ۱۳۹۴/۱۰/۲۶ به مجلس تقدیم کرد. در واقع در این لایحه دولت تنها احکامی را ذکر کرده بود که به‌زعم خود نیازمند برنامه‌ریزی می‌دانست. بررسی مرکز پژوهش‌ها نشان می‌دهد که بالغ بر ۶۰ درصد مواد ارائه شده در این لایحه نیز ماهیت دائمی داشته و بر این مبنای می‌توانستند در لایحه تنظیم برخی از احکام برنامه‌های توسعه دیده شوند. این لایحه در دوره مجلس نهم و دهم بررسی و در نهایت در مجلس دهم با ۱۲۴ ماده به تصویب رسید.

بررسی محتوا و رویکرد برنامه ششم توسعه به‌عنوان برنامه‌ای که در حال حاضر در اجراء است بسیار حائز اهمیت بوده و می‌تواند تجربه مفیدی را در اختیار سیاست‌گذاران جهت تدوین برنامه هفتم قرار دهد. در سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه نیز ذیل بند «۴۵» بر «لزوم فرهنگ‌سازی و ایجاد زمینه‌ها و ترتیبات لازم برای تحقق سیاست‌های کلی جمعیت» و ذیل بند «۴۶» بر «تقویت نهاد خانواده و جایگاه زن در آن و در صحنه‌های اجتماعی و استیفای حقوق شرعی و قانونی بانوان در همه عرصه‌ها و توجه ویژه به نقش سازنده آن» تأکید شده است.

جدول ۷- بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه ششم توسعه

برنامه‌های توسعه	بندهای مرتبط با حوزه خانواده
برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۶-۱۴۰۰)	- قرارگرفتن موضوع زنان سرپرست خانوار جزء اولویت‌ها و مسائل محوری برنامه (جز «ت» ماده (۲)) - ایجاد فصل بیمه، سلامت و زنان و خانواده (بخش ۱۴) - ضرورت ارائه گواهی انجام غربال‌گری در شبکه‌های بهداشت و درمان به دفاتر ازدواج توسط کلبه متقاضیان ثبت قانونی ازدواج دائم، با هدف شناسایی ازدواج‌های پرخطر از نظر بروز اختلالات ژن‌شناسی (ماده «۷۵») - افزایش ده درصد (۱۰٪) حق‌التحریر ثبت طلاق جهت کمک به تأمین هزینه‌های آزمایش ژن‌شناسی افراد نیازمند براساس آزمون وسع (ماده «۷۵») - رعایت سیاست‌های کلی جمعیت، سلامت مادر و کودک و ارتقای شاخص‌های نسبت به مرگر مادر و نوزادان (ماده ۷۶) - اولویت طلاق، کودکان کار و مفسد اخلاقی در تهیه طرح جامع کنترل و کاهش‌های آسیب‌های اجتماعی (ماده «۸۰») - تهیه و اجرای کامل طرح جامع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار طبق قوانین و مصوبات شورای اجتماعی تا پایان اجرای قانون برنامه توسط معاونت امور زنان با همکاری وزارت، تعاون، کار و رفاه اجتماعی و سایر نهادهای ذی‌ربط (بند «ت» ماده «۸۰»)

- تکلیف قوه قضایه به کاهش طلاق توافقی نسبت به کل طلاق‌ها از ۶۹ درصد به ۶۷ درصد بند «د» (ماده «۱۱۳»)

مطابق جدول شماره هفت، مرور بندهای مرتبط با حوزه خانواده در برنامه ششم توسعه نشان می‌دهد در این برنامه ۳۰ بند به حوزه خانواده مرتبط است که به لحاظ کمیت نسبت به برنامه پنجم و چهارم افزایش ۱۹ واحدی داشته است. براین اساس در برنامه ششم توسعه شاهد بیشترین حجم از مواد مرتبط با حوزه خانواده هستیم. در این برنامه مجدداً حوزه زنان و خانواده در یک فصل مجزا دیده شده با این تفاوت که از یک سو به موضوع زنان نیز به صورت مجزا اشاره شده و از سوی دیگر این حوزه در کنار فصل بیمه و سلامت و نه ذیل امور فرهنگی و اجتماعی دیده شده که این مسئله با توجه به غیرمرتبط بودن حوزه‌ها، محل سؤال است. مرور احکام و مواد این قانون نشان می‌دهد ۲ موضوع کلی در این برنامه مختلف خانواده قابل شناسایی است: حمایت از خانواده با رویکرد آسیب‌شناسانه و تجویزی در کاهش میانگین سن ازدواج، کاهش طلاق و افزایش فرزندآوری و حمایت از خانواده با رویکرد آسیب‌شناسانه و تجویزی نیز بیشترین حجم را به خود اختصاص داده است. نگاهی به احکام یاد شده نشان می‌دهد در این برنامه تلاش شده برخلاف برنامه‌های گذشته- به استثنای برنامه اول توسعه- شاخص‌های کمی جهت نیل به اهداف تعیین شود تا امکان ارزیابی مناسب‌تری از روند اجرای قانون فراهم گردد با این حال مرور بندها نشان می‌دهد تعیین تکالیف در حد اهداف مانده و اقدام اجرایی چندانی ذیل این اهداف کمی ذکر نشده است. به عبارت دیگر در قانون، قانون‌گذار ورکید و هدف کمی خود را در قالب کاهش میانگین سن ازدواج و کاهش طلاق و افزایش فرزندآوری روشن کرده اما اقدامات مؤثری جهت رسیدن به آن‌ها تعیین نکرده است. علاوه بر این بررسی شاخص‌های کمی مذکور در حوزه ازدواج و طلاق نشان می‌دهد این شاخص‌ها چندان عملیاتی تدوین نشده و رویکرد آرمان‌گرا داشته و به تناسب هدف با مقتضیات، منابع کشور و برنامه‌ها توجه چندانی نگردیده است. در نهایت یکی از موضوعات مهمی که در برنامه ششم توسعه دنبال شده است، موضوع حمایت از خانواده با رویکرد آسیب‌شناسانه و تجویزی در جهت کاهش میانگین سن ازدواج، کاهش طلاق و فرزندآوری است که نحوری که چندین بند به این موضوع اختصاص یافته است. شایان ذکر است این موضوع ذیل برنامه ششم توسعه با رویکردی بسیار متفاوت با سایر برنامه‌ها پیش رفته است: اول آنکه در موضوع ازدواج برای اولین بار رویکرد کاهش میانگین سن ازدواج هدف قرار گرفته و دوم آنکه بر ضرورت تغییر سیاست‌های جمعیتی به افزایش فرزندآوری تأکید شده و سوم اینکه صراحتاً به موضوع طلاق و ضرورت کاهش آن و حتی کاهش طلاق توافقی توجه شده است. با این حال بررسی هر یک از این سه رویکرد نشان ایرادهای شکلی، فنی و محتوایی متعددی در این راستا دارد.

رویکرد مواجه برنامه‌های توسعه به خانواده: با تحلیل برنامه‌های اول تا ششم توسعه ۵ مضمون اصلی حمایت از خانواده (که در ذیل آن ترغیب به ازدواج، کاهش طلاق، حفظ پایداری روابط اعضا)، فرزندآوری، حمایت از زنان سرپرست خانوار، اصلاح ساختار

ارائه آموزش‌های لازم در جهت تشویق صلح و سازش زوجها

* حمایت و توسعه بیمه سلامت در بیمه پایه و تکمیلی برای مادران در کلیه مراحل دوران بارداری تا پایان دوران شیرخوارگی

* تعیین ستاد ملی زن و خانواده جهت هدایت، ایجاد هماهنگی بین بخشی، نظارت کلان بر برنامه‌ها، اقدامات و ارزیابی عملکرد مربوط به وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط و نهادهای عمومی و تشکل‌های مردمی و نیز بسیج ملی برای جلب مشارکت فراگیر در تحقق سیاست‌های کلی ابلاغی و رصد و پایش تحولات خانواده و جمعیت

- اختصاص سه‌روز مرخصی تشویقی برای کلیه مردان شاغل در قوای سه‌گانه، بخش‌های دولتی و غیردولتی که صاحب فرزند می‌شوند (ماده «۱۰۳»)

- تکلیف وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در ایجاد بیمه اجتماعی زنان خانه‌دار حداقل دارای سه فرزند (ماده «۱۰۳»)

- تکلیف دولت به اختصاص بخشی از اعتبارات عمرانی خود در قالب بودجه سنواتی به تأمین خوابگاه‌های مناسب برای دانشجویان متأهل با اولویت زوجین دارای فرزند (ماده «۱۰۳»)

- تکلیف سازمان بهزیستی به کنترل و کاهش نرخ طلاق به میزان بیست درصد (۲۰٪) از طریق مرکز فوریت‌های اجتماعی و مددکاری و مراکز مشاوره و خدمات روان‌شناختی (ماده «۱۰۴»)

- تکلیف سازمان صدا و سیما به ترویج ازدواج، ضد ارزش بودن طلاق و آسیب‌های اجتماعی آن برای زوجها، فرزندان، فرهنگ افزایش پابندی زوجها به خانواده و حفظ حرکت خانواده (ماده «۱۰۴»)

- تکلیف سازمان بهزیستی کشور در راستای تحکیم نهاد خانواده نسبت به ارائه خدمات مشاوره‌ای رایگان برای افراد فاقد تمکن مالی- برای رفع اختلاف به آن سازمان برای مشاوره خانواده می‌شوند (ماده «۱۱۳»)

- مجاز دانستن سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور به مشارکت و سرمایه‌گذاری بخش غیردولتی و عمومی در حوزه بهره‌برداری و یا توسعه زیرساخت‌های لازم در زمینه‌های- طرح‌های حمایتی از خانواده زندانیان (جزء «۵» بند «پ» (ماده «۱۱۳»)

خانواده و حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر وجود ندارد در نتیجه مبنای برای ارزیابی آن‌ها وجود نداشت.

ازدواج یا ترغیب به ازدواج در برنامه‌های توسعه: میزان تغییرات ازدواج ثبت شده برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۶۸-۱۳۷۲) نسبت به سال‌های (۱۳۶۳-۱۳۶۷) که در آن برنامه توسعه‌ای وجود نداشت برابر ۲۲٪ است. همچنین میزان تغییرات ازدواج ثبت شده برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۴-۱۳۷۸) نسبت به برنامه اول برابر ۱۵٪ است که همچنان مثبت است اما نسبت به برنامه اول ۵٪ کاهش منفی داشته است. میزان تغییرات ازدواج ثبت شده برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۹-۱۳۸۳) نسبت به برنامه دوم برابر ۲۴٪ است که نسبت به برنامه دوم ۹٪ درصد تغییر مثبت پیدا کرده است. میزان تغییرات ازدواج ثبت شده برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۸۴-۱۳۸۸) نسبت به برنامه سوم برابر ۳۰٪ است که نسبت به برنامه سوم ۶٪ درصد تغییر مثبت داشته است. علاوه بر این میزان تغییرات ازدواج ثبت شده برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۰-۱۳۹۴) نسبت به برنامه چهارم برابر با ۷٪- و در نهایت میزان تغییرات برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۶-۱۴۰۰) نسبت به برنامه پنجم برابر با ۲۷٪- است. در نتیجه می‌توان گفت در برنامه پنجم و برنامه ششم میزان ازدواج کاهشی بوده است در مقابل در برنامه‌های اول، دوم، سوم و چهارم این روند افزایشی بوده است و بیشترین نرخ ازدواج متعلق به برنامه چهارم بوده است.

کاهش طلاق یا حفظ پایداری روابط اعضا: میزان تغییرات طلاق ثبت شده برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۶۸-۱۳۷۲) نسبت به سال‌های (۱۳۶۳-۱۳۶۷) که در آن برنامه توسعه‌ای وجود نداشت برابر ۱٪ است. همچنین میزان تغییرات طلاق ثبت شده برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۴-۱۳۷۸) نسبت به برنامه اول برابر ۱۹٪ است. میزان تغییرات طلاق ثبت شده برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۹-۱۳۸۳) نسبت به برنامه دوم برابر ۵۳٪ است که نسبت به برنامه دوم ۳۲٪ درصد افزایش پیدا کرده است. میزان تغییرات طلاق ثبت شده برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۸۴-۱۳۸۸) نسبت به برنامه سوم برابر ۶۲٪ است. علاوه بر این میزان تغییرات طلاق ثبت شده برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۰-۱۳۹۴) نسبت به برنامه چهارم برابر با ۱۶۷٪ است که بالاترین نرخ تغییرات نسبت به برنامه‌های ماقبل را نشان می‌دهد و در نهایت میزان تغییرات برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۶-۱۴۰۰) نسبت به برنامه پنجم برابر با ۳۲٪- است. در نتیجه می‌توان گفت در برنامه پنجم و چهارم میزان طلاق به شدت افزایشی بوده است در مقابل در برنامه‌ها ششم این روند تا حدودی معکوس شده است. علاوه بر این کمترین میزان تغییرات متعلق به برنامه اول توسعه است.

فرزندآوری (نرخ باروری): میزان نرخ باروری حداقل سال‌های ۱۳۶۴ تا ۱۳۶۹ برابر با ۶/۲۲ است و این مقدار در سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰ به ۱/۷۴ کاهش پیدا کرده است. منظور از نرخ باروری کل، تعیین تعداد فرزندان است که جانشین والدین می‌شود و حد

تصمیم‌ساز زنان و خانواده و حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر شناسایی شد. و در مواجهه آن برنامه موصوف رویکردهای مختلفی را دنبال کرده است که پرتکرارترین آن رویکردهای فرهنگی، رویکردهای اقتصادی و رویکردهای توانمندسازی است. شایان ذکر است از منظر محتوایی و با توجه به مطالب ذکر شده در ذیل هر برنامه، می‌توان ایرادهای متعددی را به احکام و مواد برنامه‌های توسعه وارد دانست. یکی از این ایرادات عدم شفافیت در رویکرد و اقدام است. بررسی برنامه‌های توسعه اول تا ششم توسعه در حوزه خانواده نشان می‌دهد که در بسیاری از موارد تدوین‌کنندگان، دولت را مکلف به اجرای برنامه و یا هدفی نموده‌اند بدون آنکه رویکرد و یا اقدام‌های ذیل آن را به روشی مشخص کنند. ایراد دیگر اینکه سازوکار تولیگری و نحوه همکاری دستگاه‌ها روشن و شفاف نیست. چرا که در حوزه خانواده در برخی از برنامه‌های توسعه، نهاد و دستگاه مشخصی در حوزه خانواده مکلف به اجرای برنامه‌ها و اقدام‌ها نشده و از عبارت کلی دولت در این مسیر نام برده شده است. همچنین اینکه در برنامه‌های مربوطه برخی از گروه‌ها و اقشار آسیب‌پذیر و یا موضوعات نادیده گرفته شده است. نگاهی به احکام برنامه‌های توسعه در حوزه خانواده نشان می‌دهد برخی از موضوعات چون تحکیم نهاد خانواده و یا حمایت از زنان سرپرست خانوار تقریباً در تمامی برنامه‌ها تکرار شده‌اند هرچند که روشن نبودن اقدام‌های مشخص ذیل آن‌ها منجر به عدم خروجی مشخص در این حوزه شده است. علاوه بر این بررسی احکام برنامه‌های شش‌گانه توسعه در حوزه خانواده نشان می‌دهد که در این برنامه‌ها دولت مکلف به تدوین و تصویب برنامه‌ها و اسنادی جامع در حوزه خانواده شده که بخش اعظم آن‌ها حتی به مرحله تدوین نیز نرسیده است. یکی دیگر از چالش‌هایی که تقریباً در بسیاری از برنامه‌های توسعه قابل ردیابی است، فقدان شاخص عملیاتی جهت دستیابی به اهداف است. سرانجام می‌توان به عدم انسجام و یکپارچگی مواد مرتبط با حوزه خانواده و بی‌توجهی به چندبعدی بودن حوزه خانواده اشاره کرد.

ارزیابی شاخص‌های کلیدی مرتبط با نهاد خانواده در برنامه‌های توسعه: همانطور که مطرح شد نحوه مواجهه برنامه‌های توسعه با حوزه خانواده براساس پنجم مضمون اصلی حمایت از خانواده (که در ذیل آن ترغیب به ازدواج، کاهش طلاق، حفظ پایداری روابط اعضا)، فرزندآوری، حمایت از زنان سرپرست خانوار، اصلاح ساختار تصمیم‌ساز زنان و خانواده و حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر است.

در بررسی اینکه این برنامه‌ها چه اثراتی بر نهاد خانواده داشته‌اند و به عبارتی دیگر با چه آسیب‌های همراه بوده است، موضوعاتی که قابلیت سنجش و اندازه‌گیری دارند و پیش‌تر با مراجعه مراکز آماری اسنادی مرتبط با آن‌ها ارائه شده است بررسی شده است. شایان ذکر است در بین مضامین مربوطه موضوعات ازدواج یا ترغیب به ازدواج، کاهش طلاق یا حفظ پایداری روابط اعضا و فرزندآوری (نرخ باروری) سه مضمون اصلی هستند که قابلیت اندازه‌گیری داشتند و در ادامه تحلیل می‌شوند. در مقابل در اسناد بررسی شده و مراکز آماری شواهدی دال بر اندازه‌گیری مضامین حمایت از زنان سرپرست خانوار، اصلاح ساختار تصمیم‌ساز زنان و

جایگزینی آن ۲/۱ است. اگر این شاخص در حد ۲/۱ فرزند یا کمتر باشد به معنی کاهش تدریجی جمعیت و در نهایت انقراض نسل است. بر این مبنا می‌توان گفت که کشور با پدیده پیر شدن جمعیت و عدم جایگزینی جمعیت جوان با جمعیت مسن مواجه است. شایان ذکر است در مصوبه قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۶-۱۴۰۰) زمینه‌سازی جهت افزایش نرخ باروری به حداقل ۲/۵ فرزند به ازای هر زن در سن باروری پیش‌بینی شده بود که با بررسی آمار دفتر جمعیت جهانی مشخص شد این هدف نه تنها محقق نشده است بلکه با کاهش ۰/۷۶ واحدی همراه بوده است. شایان ذکر است به دلیل اینکه باز زمانی برنامه‌ها با سال‌های که نرخ باروری محاسبه شده است متفاوت است و در برخی موارد با همپوشانی دارند، امکان اینکه نرخ باوری مختص هر برنامه به تفکیک محاسبه کرد وجود نداشت. اما کلیات نرخ تغییرات نشان می‌دهد که بیشترین نرخ تغییرات مرتبط با بازه زمانی ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۴ است که سه سال آن با برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۶۸-۱۳۷۲) و ۱ سال آن نیز با برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۴-۱۳۷۸) همپوشانی داشت.

بحث و نتیجه گیری

در یک نگاه کلی با توجه به شاخص‌های کمی، مقایسه برنامه‌های توسعه در حوزه خانواده نشان می‌دهد تعداد احکام صریح این حوزه در برنامه‌های متأخر، افزایش یافته است به نحوی که کمترین احکام مرتبط در برنامه اول و سوم توسعه و بیشترین در برنامه ششم توسعه تحقق یافته، اگرچه نوساناتی به لحاظ تعداد دیده می‌شود. از طرفی اگرچه افزایش کمی حجم مواد، امری مثبت ارزیابی می‌شود، اما آنچه مهم‌تر است رویکرد مواجهه با مسائل و اقدامات ذیل آن از نظر محتوایی است. به‌طور خاص برخی از موضوعات چون حمایت از خانواده تقریباً در تمامی برنامه‌ها حضور داشته، در مقابل برخی از موضوعات، تنها در چند برنامه تکرار شده که از جمله این موارد می‌توان به موضوعاتی چون فرزندآوری و اصلاح ساختار تشکیلاتی خانواده اشاره کرد. این مسئله نشان می‌دهد در برخی از مضامین اجماع مشخصی بر میزان مسئله بودن آن‌ها وجود دارد در مقابل سایر موضوعات از منظر مسئله‌شناسی مورد اجماع نبوده و در هر دولت به تناسب رویکرد آن یا رویکرد مجلس، مورد توجه قرار گرفته است. برخی از موضوعات نیز وجود دارد که علی‌رغم اینکه در عمده برنامه‌های توسعه گذشته مورد توجه بوده و همچنان مسئله حل نشده نیز تلقی می‌گردد. همچنین رویکرد مواجهه با مسائل نیز در طول برنامه‌های توسعه به‌واسطه تغییر رویکرد دولت‌ها، تغییرات اجتماعی، فرهنگی و نوع مسئله‌شناسی و مطالعات پشتیبان تغییرات قابل توجهی داشته است. این تنوع در مسئله‌شناسی و همچنین رویکرد مواجهه منجر به نادیده گرفتن برخی از مسائل حوزه خانواده و یا برخورد سلیقه‌ای با آن شده است. علاوه بر این از منظر محتوایی و با توجه به مطالب ذکر شده در ذیل هر برنامه، می‌توان ایرادهای متعددی را به احکام و مواد برنامه‌های توسعه وارد دانست که بخشی از آن‌ها در سایر حوزه‌های تخصصی نیز دارای مصادیق متعددی است و بخشی از آن‌ها مختص حوزه خانواده است. شایان ذکر است پیش‌تر باقری (۲۴) با ارزیابی برنامه پنجم توسعه و راهبردهایی برای بهبود فرایند نظام‌سازی در حوزه زنان و

خانواده گزارش کرده است که موضوع خانواده در طی چهار برنامه قبلی هیچ‌گاه به‌شکل منسجم و فراگیر مورد توجه قرار نگرفته است. از طرفی خانواده در مفهوم گسترده و عمومی آن مورد امان- نظر برنامه‌ریز واقع نشده و حداقل برنامه در هیئت مبارزه با آسیب‌ها و یا پیشگیری از مسائل خانوادگی و یا ناظر بر رصد وضعیت خانواده در گذشته، حال و آینده ظاهر نگردیده است.

شایان ذکر است از منظر محتوایی و با توجه به مطالب ذکر شده در ذیل هر برنامه، می‌توان ایرادهای متعددی را به احکام و مواد برنامه‌های توسعه وارد دانست. یکی از این ایرادات عدم شفافیت در رویکرد و اقدام است. این یافته همخوان با نتایج مطالعه موسی‌زاده و همکاران (۹) و عباس‌زاده و همکاران (۲۵) است. به‌طور خاص موسی‌زاده و همکاران (۹) نشان دادند که گرچه موضوع خانواده و ارکان آن مورد توجه قانون گذار بوده است اما اقدامات صورت گرفته به دلیل نداشتن درک صحیح از موضوع خانواده و حمایت از آن و همچنین عدم نظارت صحیح و موثر نتوانسته آنگونه که شایسته نظام اسلامی است خانواده را مورد حمایت قرار دهد. همچنین عباس‌زاده و همکاران (۲۵) گزارش کردند که سیاست‌های اتخاذ شده از سوی دولت‌ها پس از انقلاب نتوانسته‌اند آسیب‌ها و چالش‌های خانواده را رفع کنند. این سیاست‌ها با مشکلاتی همچون فراگیر نبودن سیاست‌ها یا عدم رویکرد کل‌نگر به خانواده، داشتن رویکرد آسیب‌محور به خانواده، متعدد بودن نهادهای متولی خانواده، صریح نبودن سیاست‌های خانواده، مشخص نبودن طریقه دستیابی به سیاست‌ها، نادیده گرفتن تنوع خانواده، عدم وجود بینش جامعه‌شناختی در سیاست‌ها و تقلیل فضای معنایی و مفهومی خانواده به تأمین نیازهای اساسی، مواجه هستند. این در حالی است که یکی از اصول سندنویسی، مشخص کردن اهداف راهبردی، اهداف عملیاتی و اقدام‌های مشخص ذیل هر یک است. بررسی برنامه‌های توسعه اول تا ششم توسعه در حوزه خانواده نشان می‌دهد که در بسیاری از موارد تدوین‌کنندگان، دولت را مکلف به اجرای برنامه و یا هدفی نموده‌اند بدون آنکه رویکرد و یا اقدام‌های ذیل آن را به روشی مشخص کنند. از جمله این موارد می‌توان به موضوع حفظ قداست خانواده در برنامه اول و دوم، تحکیم نهاد خانواده در برنامه پنجم، اصلاح ساختار اداری تشکیلاتی خانواده در برنامه پنجم و ششم، کاهش میانگین سن ازدواج و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در برنامه ششم توسعه و غیره اشاره کرد. در واقع می‌توان اشاره به این داشت که در بسیاری از این موارد هدف جایگزین راهبرد و اقدام شده است و اینکه تدوین‌کنندگان ذیل هر یک از حوزه‌های یاد شده چه اقدام‌هایی را مدنظر داشته‌اند روشن نیست.

مسئله دیگر اینکه سازوکار تولیدگری و نحوه همکاری دستگاه‌ها روشن و شفاف نیست. این یافته با نتایج مطالعات پیش‌تر عرشی و همکاران (۱۰) همخوان است چرا که آن‌ها گزارش کرده‌اند رفاه خانواده به‌عنوان یک کلیت مستقل در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌های کشور مغفول مانده است در نتیجه در برنامه‌های آتی رفاه خانواده در ایران لازم است به مؤلفه‌هایی چون وجود رویکرد کل-نگر به خانواده و داشتن الگوهای استحقاق‌سنجی و تعیین متولی واحد در این امر توجه کرد. نگاهی به مواد برنامه‌های توسعه نشان

علاوه بر این بررسی احکام برنامه‌های شش‌گانه توسعه در حوزه خانواده نشان می‌دهد که در این برنامه‌ها دولت مکلف به تدوین و تصویب برنامه‌ها و اسنادی جامع در حوزه خانواده شده که بخش اعظم آن‌ها حتی به مرحله تدوین نیز نرسیده است. در واقع به نوعی کلی‌نگری و تکلیف به تدوین برنامه‌های جامع شده است. برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده (برنامه پنجم)، طرح جامع توانمندسازی زنان خودسرپرست (برنامه چهارم)، طرح جامع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار (برنامه ششم توسعه) و غیره همگی نمونه‌هایی از تکلیف دولت به نگارش اسنادی جامع در این حوزه هستند که بخش اعظم آن‌ها به علت محدود بودن برنامه‌های توسعه به دوره زمانی پنج‌ساله و کلی بودن احکام یاد شده و همچنین روشن نبودن رویکرد و جهت‌گیری سیاست‌گذار تدوین نشده است. افزون بر این، یکی از چالش‌هایی که تقریباً در بسیاری از برنامه‌های توسعه قابل ردیابی است، فقدان شاخص عملیاتی جهت دستیابی به اهداف است. پرداختن به این نکته که در حال حاضر وضعیت مسئله و موضوع مورد نظر در چه شرایطی قرار دارد و انتظار بر این است که براساس اقدام‌ها و فعالیت‌های ذکر شده در هر برنامه بعد از پنج سال، آن شاخص با چه تغییراتی مواجه شود در عمده این برنامه‌ها دیده نشده است. تنها در برنامه اول توسعه ذیل موضوع تحدید مولید، قانون‌گذار اقدام به طراحی شاخص‌های عملیاتی و اجرایی نموده به نحوی که کاهش باروری عمومی زنان تا حد ۴ نوزاد و نرخ رشد طبیعی ۲/۳ درصد در سال ۱۳۹۰ مهم‌ترین هدف بلندمدت سیاست تحدید مولید کشور قرار گرفته است. در برنامه ششم توسعه نیز ذیل موضوع کاهش میانگین سن ازدواج، طلاق و فرزندآوری اهداف عملیاتی ذکر شده، اما نگاهی به اهداف کمی تعیین شده نشان می‌دهد شاخص‌های مذکور چندان واقع‌گرایانه نبوده است. در واقع کاهش ۱۰ درصد میانگین سن ازدواج و ۲۰ درصد طلاق در کشور (برنامه ششم) امری نیست که به راحتی در قالب امری تجویزی امکان‌پذیر باشد.

همچنین مشخص شد به چندبعدی بودن حوزه خانواده در برنامه‌های توسعه بی‌توجهی شده است. به‌طور خاص حوزه خانواده به ویژه مسائل مرتبط همچون ازدواج، فرزندآوری و طلاق، موضوعات چندبعدی هستند که متأثر از مجموعه عوامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بوده و نمی‌توان مبتنی بر یک بعد به ارائه راهکار جهت تغییر آن‌ها اقدام کرد. این در حالی است که رویکرد مواجهه برنامه‌ها با مسائل یاد شده عمدتاً تک بعدی بوده و کمتر تلاش شده در فرایند ارائه راهکار ذیل یک مسئله، تمامی ابعاد و زوایای آن دیده شود. برای مثال در بخش توانمندسازی زنان سرپرست خانوار عمدتاً بر رویکرد اقتصادی تأکید شده و مسائل فرهنگی و اجتماعی این قشر نادیده گرفته شده است. در موضوع ترغیب به ازدواج نیز نحوه مواجهه برنامه پنجم و ششم توسعه عمدتاً سمت و سوی فرهنگی - اجتماعی یا سلامت محور گرفته و ابعاد اقتصادی مؤثر بر این موضوع نادیده گرفته شده است.

با توجه به مطالب فوق می‌توان گفت در حوزه سیاست خانواده علی‌رغم پرداختن به این موضوع در تمامی برنامه‌های توسعه به‌نظر می‌رسد اقدام مشخص و عملیاتی چندان مورد توجه نبوده و بیشتر به احکام کلی در این حوزه بدون توجه به ضرورت سیاست‌گذاری

می‌دهد در برخی از احکام از عبارت کلی دولت به جای اشاره به دستگاه متولی مشخص استفاده شده است. در حقیقت می‌توان گفت علی‌رغم تعدد ساختارها و نهادهای سیاست‌گذار و تصمیم‌ساز در حوزه خانواده در برخی از برنامه‌های توسعه، نهاد و دستگاه مشخصی در حوزه خانواده مکلف به اجرای برنامه‌ها و اقدام‌ها نشده و از عبارت کلی دولت در این مسیر نام برده شده است. برای مثال در ماده هشتاد برنامه ششم توسعه ذکر شده: دولت مکلف است طبق قوانین مربوطه و مصوبات شورای اجتماعی به‌منظور پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی، نسبت به تهیه طرح جامع کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی با اولویت اعتیاد، طلاق، حاشیه‌نشینی و غیره بر محورهای ذیل اقدام کند به گونه‌ای که آسیب‌های اجتماعی در انتهای برنامه به بیست و پنج درصد میزان کنونی کاهش یابد. در ماده ۱۰۲ نیز علی‌رغم تعدد تکالیف یاد شده دستگاه مشخصی جهت برنامه‌ریزی و اجرای هر یک از بندها تعیین نشده است. به‌طور کلی می‌توان گفت اینکه کدام‌یک از دستگاه‌های مذکور مسئولیت اجرایی‌سازی این بند را بر عهده داشته و چه نهادی باید پاسخگوی عملکردی این بند باشد مشخص نیست. علاوه بر این روشن نبودن سازوکار تولیگری و نحوه همکاری دستگاه، امکان نظارت بر عملکرد مواد یاد شده را نیز به علت فقدان تکلیف برای دستگاه مشخص دشوار کرده است.

مسئله دیگر اینکه در برنامه‌های مربوطه برخی از گروه‌ها و اقشار آسیب‌پذیر و یا موضوعات نادیده گرفته شده است. این یافته همخوان با نتایج مطالعه باقری و همکاران (۲۶) است چرا که آن‌ها نشان دادند که در عرصه سیاست‌گذاری خانواده، نوع آشفتگی نهادی و سازمانی وجود داشته و دوگانه نهاد خانواده و نهاد بازار مطرح است. سیاست‌ها و قوانین مرتبط با خانواده نتوانسته به‌صورت نظام‌وار و با عنایت به اصل خانواده‌محوری تمام ساحت‌های مورد نیاز را پوشش دهد؛ بلکه عمدتاً گفتمان توسعه و با رویکرد اقتصاد محور دیده و خانواده‌محوری موضوعیت نداشته است؛ اگر در جایی حمایت‌هایی وجود داشته، حمایت از یکی از اعضای خانواده است نه از نهاد خانواده. نگاهی به احکام برنامه‌های توسعه در حوزه خانواده نشان می‌دهد برخی از موضوعات چون تحکیم نهاد خانواده و یا حمایت از زنان سرپرست خانوار تقریباً در تمامی برنامه‌ها تکرار شده‌اند هرچند که روشن نبودن اقدام‌های مشخص ذیل آن‌ها منجر به عدم خروجی مشخص در این حوزه شده است. با این حال برخی از موضوعات و گروه‌های اجتماعی به کل در این برنامه‌ها نادیده گرفته شده‌اند. خانواده‌های چندقلو، حوزه روابط بین‌الملل در مسائل خانواده و غیره از جمله این موضوعات هستند. به‌نظر می‌رسد فقدان مسئله‌شناسی جامع از تدوین برنامه‌ها و عدم تهیه و تدوین اسناد پشتیبان از جمله علل این مسئله است. علاوه بر این در حوزه خانواده برخی از مسائل نوپدید نیز به وقوع پیوسته که بر ضرورت مداخله بهنگام و معطوف به‌واقع سیاست‌گذار تأکید دارد از جمله این موارد می‌توان به باز ازدواج‌ها، افزایش آسیب‌های اجتماعی در حوزه خانواده از جمله افزایش اعتیاد زنان، گرایش جوانان به زندگی مشترک بدون ازدواج رسمی و قانونی و غیره اشاره کرد که به‌نظر می‌رسد نیازمند توجه سیاست‌گذار به این مسائل است.

در برنامه پنجم و چهارم میزان طلاق به شدت افزایشی بوده است. در مقابل در برنامه‌ها ششم این روند تا حدودی معکوس شده است. به زعم قاسمی (۱۲) طلاق یک پدیده چند بعدی است که مهمترین عامل وقوع آن عدم تفاهم بین زوجین است. او معتقد است افزایش آمار طلاق در جوامع در حال توسعه از جمله آسیب‌هایی است که بروز آن طبیعی است اما افزایش بی‌رویه آن می‌تواند بسیار خطرناک و در جهت تضعیف کامل بنیان‌های خانواده پیش برود. همچنین اینکه توسعه صرفاً دلیل افزایش طلاق نمی‌تواند باشد چرا که فشارهای اقتصادی و بالا رفتن هزینه‌های زندگی، فشارهای روانی، عدم داشتن تفاهم، اعتیاد، بالا رفتن توقعات زوجین، ازدواج بخاطر ظواهر، در مواردی عدم تناسب تحصیلات زوجه با زوج و دیگر عوامل در بروز این پدیده رو به افزایش نقش دارند. همچنین قاسمی (۲۷) معتقد است افزایش محسوس نرخ طلاق در سال‌های آغازین زندگی که معمولاً بصورت توافقی انجام می‌شود و فراتر از آن تشدید گسترده پدیده طلاق عاطفی، متغیری است که به شدت از دگرگونی الگوی فرزندآوری، کاهش نرخ رشد جمعیت و نرخ باروری متاثر شده‌اند.

و در نهایت اینکه به طور خاص میزان نرخ باروری هدف‌فصل سال-های ۱۳۶۴ تا ۱۳۶۹ برابر با ۶/۲۲ است و این مقدار در سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰ به ۱/۷۴ کاهش پیدا کرده است. این یافته با نتایج مطالعات ایکامری و آگواندا (۲۰۲۰) که تغییرات معناداری را در افزایش نرخ باروری گزارش کرده بودند همخوان است. منظور از نرخ باروری کل، تعیین تعداد فرزندان است که جانشین والدین می‌شود و حد جایگزینی آن ۲/۱ است. اگر این شاخص در حد ۲/۱ فرزند یا کمتر باشد به معنی کاهش تدریجی جمعیت و در نهایت انقراض نسل است. بر این مبنا می‌توان گفت که کشور با پدیده پیر شدن جمعیت و عدم جایگزینی جمعیت جوان با جمعیت مسن مواجه است. شایان ذکر است در مصوبه قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۶-۱۴۰۰) زمینه‌سازی جهت افزایش نرخ باروری به حداقل ۲/۵ فرزند به ازای هر زن در سن باروری پیش‌بینی شده بود که با بررسی آمار دفتر جمعیت جهانی مشخص شد این هدف نه تنها محقق نشده است بلکه با کاهش ۰/۷۶ واحدی همراه بوده است.

پیشنهادات

به سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان و به طور کلی متولیان برنامه هفتم توسعه پیشنهاد می‌شود از آرمان‌گرایی و در عین حال ارائه شاخص-های غیرواقع‌بینانه که در عمل غیرقابل اجراء است و تناسبی یا روند اجتماعی حاکم بر جامعه ندارند اجتناب کنند. همچنین پیشنهاد می‌شود نسبت سیاست‌های خانواده را با سایر سیاست‌های اجتماعی روشن و مشخص کرده و بین حوزه‌های مربوطه اصل تناسب و سازگاری را رعایت کنند. علاوه بر این پیشنهاد می‌شود دستگاه‌های اصلی را که بنا است سیاست‌های مرتبط با خانواده را اجرا کنند مشخص کرده و در عین حال سهم هر دستگاه معین کنند و اینکه هر سازمان چه اقداماتی بایستی در راستای تحقق اهداف انجام دهد مشخص سازند. و در نهایت به سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان و به-طور کلی متولیان برنامه هفتم توسعه پیشنهاد می‌شود به مسائل نوپدید در حوزه خانواده به‌طور خاص بازازدواج‌ها، اعتیاد زنان،

بر محورهای تأثیرگذار بر آن پرداخته شده است به نحوی که شاخص‌های مهم این حوزه چون میانگین سن ازدواج، تعداد طلاق و میزان فرزندآوری نه تنها تغییر مثبتی نداشته است بلکه هرچه قدر از برنامه اول به سمت برنامه ششم آمده‌ایم این شاخص‌ها بدتر شده است. به طوری که میزان تغییرات ازدواج ثبت شده برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۶۸-۱۳۷۲) نسبت به سال-های (۱۳۶۳-۱۳۶۷) که در آن برنامه توسعه‌ای وجود نداشت برابر ۲۲٪ است. همچنین میزان تغییرات ازدواج ثبت شده برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۴-۱۳۷۸) نسبت به برنامه اول برابر ۱۵٪ است که همچنان مثبت است اما نسبت به برنامه اول ۵٪ کاهش منفی داشته است. میزان تغییرات ازدواج ثبت شده برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۹-۱۳۸۳) نسبت به برنامه دوم برابر ۲۴٪ است که نسبت به برنامه دوم ۹٪ درصد تغییر مثبت پیدا کرده است. میزان تغییرات ازدواج ثبت شده برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۸۴-۱۳۸۸) نسبت به برنامه سوم برابر ۳۰٪ است که نسبت به برنامه سوم ۶٪ درصد تغییر مثبت داشته است. علاوه بر این میزان تغییرات ازدواج ثبت‌شده برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۰-۱۳۹۴) نسبت به برنامه چهارم برابر با ۷٪- و در نهایت میزان تغییرات برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۶-۱۴۰۰) نسبت به برنامه پنجم برابر با ۲۷٪- است. در نتیجه می‌توان گفت در برنامه پنجم و برنامه ششم میزان ازدواج کاهشی بوده است. این یافته تا حدودی همخوان با نتیجه مطالعه احمدی‌فر (۱۳۹۹) است که معتقد است در نتیجه ورود عناصر مدرن به جامعه روستایی مورد مطالعه، تغییرات ارزشی و هنجاری گسترده‌ای در زیست جهان افراد جامعه مورد نظر و نیز ابعاد و مسایل مختلف مرتبط با «نهاد خانواده» از قبیل طلاق و ازدواج و غیره صورت گرفته است. علاوه بر این نتایج مطالعه مانگون (۲۰۲۲) این یافته را تأیید می‌کند مبنی بر اینکه این مطالعه گزارش کرده است که دگرگونی‌های سریع اجتماعی بر نحوه زندگی و خانواده تأثیر گذار است و زمینه‌ساز تغییر در آن می‌شود.

علاوه بر این، مشخص شد میزان تغییرات طلاق ثبت شده برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۶۸-۱۳۷۲) نسبت به سال-های (۱۳۶۳-۱۳۶۷) که در آن برنامه توسعه‌ای وجود نداشت برابر ۱٪ است. همچنین میزان تغییرات طلاق ثبت شده برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۴-۱۳۷۸) نسبت به برنامه اول برابر ۱۹٪ است. میزان تغییرات طلاق ثبت شده برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۷۹-۱۳۸۳) نسبت به برنامه دوم برابر ۵۴٪ است که نسبت به برنامه دوم ۳۲٪ درصد افزایش پیدا کرده است. میزان تغییرات طلاق ثبت شده برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۸۴-۱۳۸۸) نسبت به برنامه سوم برابر ۶۲٪ است. علاوه بر این میزان تغییرات طلاق ثبت‌شده برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۰-۱۳۹۴) نسبت به برنامه چهارم برابر با ۱۶۷٪ است که بالاترین نرخ تغییرات نسبت به برنامه‌های ماقبل را نشان می‌دهد و در نهایت میزان تغییرات برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (۱۳۹۶-۱۴۰۰) نسبت به برنامه پنجم برابر با ۳۲٪- است. در نتیجه می‌توان گفت

- Homonormativity Cham: Springer International Publishing.2022; 67-80
- 3.Cheng B., Lu K., Li J, Chen H, Luo X, Shafique M. Comprehensive assessment of embodied environmental impacts of buildings using normalized environmental impact factors. *Journal of Cleaner Production*.2022; 334, 130083.
- Karmi G, Rezaei Moghadamz K. Social impact assessment: a new approach in the sustainable management of development programs. *Quarterly Journal of Socio-Cultural Development Studies*.2014; Volume 4, Number 2: 169-194.
- 5.Siregar I. The Relationship between Conflict and Social Change in the Perspective of Expert Theory: A Literature Review. *International Journal of Arts and Humanities Studies*.2022; 2(1), 09-16.
- 6.Alabi OJ, Olonade O Y. Complexities, dynamism, and changes in the Nigerian contemporary family structure. In *Families in Nigeria: Understanding their diversity, adaptability, and strengths*. Emerald Publishing Limited.2022.
- 7.Mulloth B, Rumi S. Challenges to measuring social value creation through social impact assessments: the case of RVA Works. *Small Business and Enterprise Development*.2022; 29(4), 528-549.
- 8.Arahami A. Report of analysis and evaluation of six content of development in the field of women and family. *Cultural Studies and Education (Women and Family Group)*, Islamic Council Research Center.2022.
- 9.Mousizadeh E, Abdulahi H, Dehghani AA. The position of the family in the rules of economic, social and cultural development program of the Islamic Republic of Iran. The sixth national conference of modern researches in the field of humanities and social studies of Iran.2019.
- 10.Arshi M, Takfli,M, Sabzi Khoshnami M. Family welfare policymaking in Iran, a comparative study of development

گرایش جوانان به زندگی مشترک بدون ازدواج رسمی و قانونی توجه کنند.

لازم به ذکر است، این تحقیق با محدودیت‌های همراه بوده است، که لازم است مورد توجه قرار گیرد. محدودیت اول اینکه مجری و تدوین‌گر برنامه‌های توسعه‌ای هم دولت اصلاحات و هم دولت اصول‌گرا بوده است و این دولت‌ها در اقدامات خود مبنای عمل را رهنمودهای سیاسی و بینشی خود قرار داده‌اند، و بی‌شک برنامه‌های موصوف از اقدامات و سیاست‌های آن‌ها تأثیر پذیرفته است، با این حال در این تحقیق به نقش دولت‌ها مبنی بر اینکه کنش‌های آن‌ها در زمینه مربوطه چه واکنش‌های را به همراه داشته است پرداخته نشد. محدودیت دیگر اینکه برنامه‌های توسعه‌ای در وضعیتی از جامعه ایران تدوین شدن که همواره آن جامعه تحرک‌های اجتماعی و طبقاتی مختلفی را پشت سرگذاشته است، در این تحقیق نقش و اثرگذاری این تحرک‌ها در تحلیل و تفسیر نتایج دخالت داده نشده است. افزون بر این آسیب‌های خانواده صرفاً در شاخص‌ها و موضوعاتی که در مطالعه حاضر گزارش شده است خلاصه نمی‌شوند، اما در این تحقیق برای اینکه بتوان تأثیرات برنامه‌های پنج‌ساله توسعه را در عمل ارزیابی کرد صرفاً بر موضوعات و مضامین کلیدی خود برنامه‌های پنج‌ساله استناد شده است. سرانجام اینکه از بین موضوعات و مضامین کلان برنامه‌های پنج‌ساله توسعه صرفاً مضامینی که برای آن‌ها اسناد رسمی وجود داشت و مراکز آماری در راستای آن‌ها داده‌های میدانی را گزارش کرده بودند تحلیل شدند و سایر مضامین که مبنای برای ارزیابی نداشتند تحلیل نشدند. با اقتباس از محدودیت ذکر شده به پژوهش‌گران آتی پیشنهاد می‌گردد اثرات برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بر نهاد خانواده را به تناسب رویکرد دولت و مجلس از طریق تحلیل جامعه‌شناختی تاریخی ارزیابی کنند؛ شاخص‌های سنجش‌پذیر و قابل اندازه‌گیری برای ارزیابی اثرات اجتماعی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بر نهاد خانواده تدوین و تنظیم کنند؛ روندهای کلان اجتماعی حاکم بر نهاد خانواده را شناسایی کرده و از طریق آینده‌نگری راهبردی اثرگذاری این کلان روندها را بر نهاد خانواده ارزیابی کنند و در نهایت رخدادهای زمانی، مکانی و فردی مؤثر بر شکل‌گیری آسیب‌های اجتماعی خانواده را شناسایی کنند.

References

- 1.Mohaghegh Montazeri M. Evaluation of the social and cultural effects of the construction of sports centers (case study: construction of Narmak sports complex). *Specialized Scientific Quarterly of Social Impact Assessment*, first volume, fifth issue.2019; 65-86.
- 2.Mangone E. Families in sociocultural change: From structure to relationship. In *Non-Binary Family Configurations: Intersections of Queerness and*

- of the family in the contemporary era. Tehran: Roshangan Publications and Women's Studies.2022.
- Aramaki A. Sociology development of principles and theories. Tehran: Science.2011.
- 20.Guba EG, Lincoln YS. Fourth generation evaluation. Sage.1985.
- 21.LincolnYS, Guba EG. Naturalistic inquiry. Beverly Hills, CA: SAGE.1980.
- 22.Merriam SB, Tisdell EJ. Basic qualitative research. Qualitative research: A guide to design and implementation. 4th ed. San Francisco, CA: Jossey-Bass.2016.
- 23.Trochim WM. Nonprobability sampling. Research methods knowledge base;2006; 1(1), 1-10.
- Bagheri, Shahla. (2011). Evaluation of the fifth development program and strategies to improve the system building process in the field of women and family. Tehran: Payam Adalat Publishing House.
- 25.Abbaszadeh M, Adlipour S, Aghaari Heer T, Alizadeh Aghdam MB. Developments of the family institution in the process of modernization and its effect on Iran's policy making in the field of family. Communication culture studies.2019; V 21, No. 51, pp. 161-192.
- 26.Bagheri S, Motahari-Nejad SJamid, CSMH. Critical review of family policy in Iran and the strategic requirements of family-centered policy. Bi-Quarterly Journal of Cultural and Social Studies.2020; Year 4.N 8, 83-107.
- 27.Ghasemi S. Rereading the relationship between the reduction in the fertility rate (TFR) and the increase in the divorce rate in Iran. Two Quarterly Journal of Islamic Studies of Social Damages. Accepted for online publication.2022; April 1.
- programs. Social Work Quarterly.2014; V 4, N 1: 38-49.
- Mehr Ali-Tabar Firouzjaei M, Gharainejad G. Meta-analysis of studies of seventy years of development planning, in order to be applied in the regulation of the seventh development plan. Program and Development Research Quarterly, third year. 2021;N 9,: 43-92.
- Ghasemi A. Pathology and negative consequences of divorce and family breakdown in society. Scientific Quarterly of New Approaches in Islamic Studies.2020;N 6,: 539-525.
- 13.Balayar R., Mazur R. Beyond household income: the role of commercial vegetable farming in moderating socio-cultural barriers for women in rural Nepal. Agriculture & Food Security.2022; 11(1), 28.
- 14.Torres C, Vallejo-Huanga D, Ocaña XR. Quantitative evaluation of family functions and changes in a postmodern context. Heliyon. 2021;7(6), e07435.
- 15.Rabi Zadeh M, Khaje Sarvi Gh. The effectiveness of political development in five-year development plans according to the approach of Iran's 20-year horizon vision document 1404. Strategy Quarterly.2019; V 29, N 96, pp: 5-28.
- 16.Bissell BL, Keim J. Organizational diagnosis: the role of contagion groups. International Journal of Organizational Analysis.2008; 16(1/2), 7-17.
- 17.Vafaei E, Grai-Nejad Gh. Finding the roots of the damage of Iran's planning system: five reasons technique. Program and Development Research Quarterly.2022; V 3, N 2, pp: 179-203.
- Azazi Sh. Sociology of the family: emphasizing the role, structure and function

^{iv} Alvarado

^v consanguinal

ⁱ Balayar & Mazur

ⁱⁱ Torres, Vallejo-Huanga, Ocaña

ⁱⁱⁱ Dudley Seers